

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Period

1589.2

T. A. R. T. A. L. O. M.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:

1. Paksi K. György püspök: <i>Földudvarj. László</i>	1
2. Állam és egyház viszonya (I. közl.). <i>Csiky Lajos</i>	10
3. Felelős-e a ker. vallás a népek botlásaiért? <i>Ruszkay Gyula</i>	28

II. EGYHÁZI SZEMLE:

Hazai egyházi szemle. * * *	39

III. IRODALMI SZEMLE:

a) Hazai irodalom:

1. Szilády Áron: Régi magyar költők. tára. <i>Dr. Rupp K.</i>	46
2. F. Varga Lajos: A szatmári egyházmegye tört. <i>S—s.</i>	55
3. Bodnár Zs.: Az erkölcsi törvény alkalmazása. <i>V. F.</i>	58
4. Szóts Farkas: A budapesti theol. akadémia tört. <i>Z. J.</i>	60

b) Külföldi irodalom:

1. Bettex: Naturstudium und Christenthum. <i>Sz. M.</i>	62
2. Ringier: Über Glauben und Wissen. <i>Sz. M.</i>	63
3. Kröger: Die Grundbegriffe christl. Weltanschauung. <i>Sz. M.</i>	64
4. Berger: M. Luther in kulturgesch. Darstellung. <i>Sz. M.</i>	65

IV. BEKÜLDÖTT KÖNYVEK. 67

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: a) pártfogók, b) alapítók c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. Pártfogók legalább 500 frtot, alapítók pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. Rendes tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; pártolók azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. Segélyezők azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1896. december 1-jétől 31-éig befolyt összegek kimutatása:

1. Alapítványi tőkelefizetés: Zólyomi ág. hitv. ev. egyházmegye 100 frt. Dávid Gyula ev. ref. lelkész N.-Harsány, IV. részlet 10 frt. Baltik Frigyes ág. hitv. ev. püspök B-Gyarmaton, 5 frt.

2. Pártfogó tagok kötvényei után 5°/_o kamat 1896-ra: Szász Domokos ev. ref. püspök Kolozsvár. 25 frt. Felső-Szabolcsi ev. ref. egyházmegye 25 frt. Pesti ev. ref. egyházmegye 25 frt. Erdélyi ev. ref. egyházkerület 50 frt. Veszprémi ev. ref. egyházmegye 25 frt. Tolnai ev. ref. egyházmegye 25 frt. Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület 25 frt.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1897.

KILENCZEDIK ÉVFOLYAM.

I—X. FÜZET.

A VI. FÜZET A PÁPAI KÖZGYÜLÉS EMLÉKKÖNYVE.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

1897.

A) A SZEMLE TARTALOMJEGYZÉKE.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lap
A kassai első református templom története. <i>Révész K.</i> 429., 489.,	561
A reformátusok üldöztetése Szatmármegyében. <i>Berey József</i> 460.,	512
A róm. kath. autonómia nehézségei. <i>V. F.</i>	357
A szabadkőművesség és a protestantismus *	155
Állam és egyház viszonya. <i>Csiky Lajos</i> 10., 87., 174., 237.,	314
Comenius a felső oktatásról. <i>Jause Vilmos</i> 99., 187., 252.,	328
Dante viszonya a reformációhoz. <i>Limberger István</i>	573
Felelős-e a ker. vallás a népek botlásaiért. <i>Ruszkay Gyula</i>	28
Jézus hegyi beszéde. <i>Dr. Erdős József</i> 289., 379.,	471
Keresztyén ifjúsági egyesületek. <i>Csiky Lajos</i>	582
Paksi K. György dunamelléki püspök. <i>Földváry László</i>	1
Praeceptor Germaniae. <i>Stromp László</i> 69., 137., 280.,	800
Római kath. és protestáns erkölcsiség. <i>Dr. Szilávik Mátyás</i>	217
Unió törekvések a negyvenes években. <i>Rács Kálmán</i> 361., 441.,	500

II. Tárca.

A skót társadalomról. <i>Bardth Ferencz</i>	390
Augustinus és Rousseau vallomásai. <i>Dr. Szilávik Mátyás</i>	525
Egy Melanchton-okirat. <i>S. L.</i>	108
Melanchtoniana. <i>Weber Samu</i>	264
Szepességi protestáns írók az ellenreformációig. <i>Weber Samu</i>	591

III. Egyházi szemle.

a) <i>Hazai egyházi élet.</i> * 39., 200., 339.,	607
b) <i>Külföldi egyházi élet.</i> p—f. 112., 267., 408.,	537

IV. Irodalmi szemle.

a) *Hazai irodalom.*

Bacher és Bánóczy: Az Izr. Irod. Társaság Évkönyve. <i>Váradi F.</i>	211
Baksay Sándor: Az Iliász hat első éneke. <i>V.</i>	419
Ballagi Géza: A nézeti államalkotás kora. <i>Sz—s.</i>	617
Benedek Elek: A magyar nép multja és jelene. <i>F.</i>	624
Benkó Imre: Arany János tanársága N.-Kőrösön. <i>Sz.</i>	553
Bodnár Zsigmond: Az erkölcsi törvény alkalmazása. <i>V. F.</i>	58
Bodnár Zsigmond: Erkölcsi kérdések. <i>Sz.</i>	482
Boros György: Értesítő az unitárius konferenciáról. <i>S—s.</i>	283
Borovszky Samu: Csanád vármegye története. II. k. <i>Sz—s.</i>	546
Csiky Lajos: Egyházzertartástan. Egyházalkotmánytan. <i>Sz.</i>	421
Éble Gábor: A Károlyi grófok várkastélya és palotája <i>V. F.</i>	547
Farkas József: Az Úr Siona. <i>S—s.</i>	209
Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. <i>Dr. Rupp K.</i>	120
Futó Mihály: A hódmezővásárhelyi főgymnasium története. <i>S—s.</i>	418
Galgóczy Károly: Nagy-Kőrös város monografiája. <i>Sóvárad</i>	206
Géresi Kálmán: A gróf Károlyiak oklevéltára. <i>V. F.</i>	620
Koncz József: A m.-vásárhelyi kollégium története. <i>V. F.</i>	346
Margalits Ede: Magyar közmondások. <i>F.</i>	351
Nagy Lajos: A f.-bányai egyház multja és jelene. <i>V.</i>	284

*

TARTALOM.

	Lap
Pollák Miksa, dr.: A zsidók története Sopronban. <i>k</i>	277
Poszvek Sándor: A dunántúli gyámolda története. <i>S-s.</i>	422
Szemnecz Emil: Katholikus autonomia. <i>Sz. F.</i>	478
Szilády Áron: Dévai B. Mátyás hittani könyve. <i>Sz. F.</i>	345
Szilády Áron: Régi magyar költők tára. <i>Dr. Rupp Kornél</i>	46
Szóts Farkas: A budapesti theol. akadémia története. <i>Z. J.</i>	60
Szuhay Benedek: A protestáns lelkész feladata napjainkban <i>F.</i>	550
Tóth József: Gileád Balzsama. <i>V. F.</i>	549
Többektől: Protestáns Esték. <i>S-s.</i>	481
F. Varga Lajos: A szatmári egyházmegye története. <i>S-s.</i>	55
Weber Samu: Gr. St. Horváth Gergely és családja. <i>Vdradi F.</i>	281
Wundt-Rácz L.: A lélektan alapvonalai. <i>Sóvárad</i>	626
Zoványi Jenő: Theologiai Ismeretek Tára. <i>Sóvárad</i>	350

b) Külföldi irodalom.

Albrecht, etc.: Beiträge zur Reformationsgeschichte. <i>Sz. M.</i>	354
Berger: M. Luther in kulturgeschichtlichen Darstellung. <i>Sz. M.</i>	65
Bestmann: Entwicklungsgeschichte. <i>j. v.</i>	130
Bettex: Naturstudium und Christenthum. <i>Sz. M.</i>	62
Beyschlag: Aus meinem Leben. <i>Sz. M.</i>	559
Ecke: Die theol. Schule A. Ritschl's. <i>Sz. M.</i>	631
Graul: Unterscheidungslehren der christl. Bekenntnisse. <i>Sz. M.</i>	486
Hahn: Bibliothek der alten Symbole. <i>Sz. M.</i>	485
Herzog: Realencyclopaedie. <i>Sz. M.</i>	128
Hoffmann: Die Offenbarung Johannis. <i>Dr. E. J.</i>	427
Hollensteiner: Das Weltelend und die Welterlösung. <i>Sz. M.</i>	633
Kaftan: Das Christenthum und die Philosophie. <i>Sz. M.</i>	630
Kähler: Unser Streit um die Bibel. <i>Dr. E. J.</i>	423
Kröger: Die Grundbegriffe christl. Weltanschauung. <i>Sz. M.</i>	64
Kübel: Christliche Ethik. <i>Sz. M.</i>	215
Kügelgen: Imm. Kant's Auffassung von der Bibel. <i>Sz. M.</i>	355
Mücke: Anti-Janssen. <i>Sz. M.</i>	287
Nippold: Handbuch der neuest. Kirchengeschichte. <i>Sz. M.</i>	425
Nitsch: Lehrbuch der evang. Dogmatik. <i>Sz. M.</i>	555
Plitt: Das Leben ist das Licht. <i>Sz. M.</i>	214
Ringier: Über Glauben und Wissen. <i>Sz. M.</i>	62
Ritschl: Nietzsche's Welt und Lebensanschauung. <i>Sz. M.</i>	285
Schultze: Müller J. als Ethiker. <i>Sz. M.</i>	352
Wimmer: Liebe und Wahrheit. <i>Sz. M.</i>	133

B) AZ EMLÉKKÖNYV TARTALOMJEGYZÉKE.

Egyházi beszéd. <i>Antal Gábor</i>	3
Elnöki megnyitó beszéd. <i>Gyurátz Ferencz</i>	17
Titkári jelentés. <i>Szóts Farkas</i>	22
Javaslat a magyarázatos biblia ügyében. <i>Szóts Farkas</i>	28
Czeplédi István származása. <i>Révész Kálmán</i>	33
Az úgynevezett autonom erkölcsiségről. <i>Bancsó Antal</i>	41
Elnöki zárszó. <i>Hegedűs Sándor</i>	54
Választmányi jegyzőkönyv	57
Közgyűlési jegyzőkönyv	62
A Társaság 1896. évi számadása	66
A Társaság vagyonkimutatása és költségvetése	67
A Társaság tiszlikara és igazgatóválasztmánya	68
A Társaság tagjainak a névsora	69

PAKSI K. GYÖRGY DUNAMELLÉKI PÜSPÖK.

1639—1651.

Paksi K. György születése helyéről és idejéről nem tudunk semmit; s épen úgy homály borítja püspöksége kezdetét és végét is. Előde megtett legalább annyit, hogy püspökké választása évét s a rászavazó predikátorok névsorát jegyzőkönyvbe vezette; ő még ennyi emléket sem hagyott maga után. Emlékét mások mentették meg az örök feledékenységbe merüléstől.

Tanult Sárospatakon, hol 1630-ban írt alá az iskolai törvényeknek.

Kecskeméti predikátorrá lett 1634-ben, ha ugyan nem téveszt a nyom, melyet erre nézve a városi jegyzőkönyvben találni vélünk e szavakban: „*Anno 1634. Ecclesia számára, midőn Predikátor uramat hozták, 14 pint.*“ Az 1640-dik évi számviteli könyv pedig már püspöknek nevezi a predikátort, mondván: „*A sedecimát megfizetvén Püspök urunknak, attunk fl. 6 dnnr 10. Plébánus uramnak is fl. 6 dnnr 10*“.¹ Ez a püspök predikátor nem lehetett más, mint Paksi György, mert előde nem volt kecskeméti predikátor.

Püspökké valószínűleg az 1639-dik évben választatott; legalább ezt következtethetni az egyházkerület régi jegyzőkönyvében olvasható eme sorokból:

„*In nomine Domini. Amen. 1639. 6. die April stylo novo. Az szent ecclesia Püspök urunknak Paksi György urunknak pathaji gyűlésünkben adta ez czímeres úri és császári leveleket: 1o a Ngs Murath basáé. 2o a Ngs Ali basáé. 3o Murtazán vezér levele. 4o Karakás Mehe-*

¹ Hornyik J: Kecskemét tört. II. h. 124 l.

met basáé. 5o a ngs Musza basáé. 6o Wezír Azém Mehemet passáé“.²

Ezen levelek a püspöki tekintély támogatására és az egyházak biztonságára szolgáló protectionalis okmányok voltak és a püspök gondviselése alatt állottak. Azon körülmény, hogy Paksi Györgynek 1639-ben adattak át, azt mutatja, hogy a jelzett évben s a pataji synoduson tétetett püspökké.

Paksi Györgyről a kecskeméti ref. egyház régi jegyzőkönyve ezt mondja: „*P. Gy. ezen a földön püspök ember is volt, s változván Kecskemétről, Rimaszombatba következett. Fölváltotta a szolgálatban Rákai Mihály 1643-ban*“.¹

Tény, hogy Paksi György itt hagyta a Superintendentiát. Emlékezik erről Pathai Sámuel azon zsinati összehívójában, melyet még mint szénior 1652 febr. 9-én Tolnáról kibocsátott, mondván: „Tudom, hogy a Krisztus eklézsiája mennyi hányattatáson ment keresztül azon idő óta, midőn tiszteletes Paksi György urunk *társaságunkból eltávozott*“. A Duna-Földváron 1652 júl. 9-én tartott pártiális gyűlésen jelen volt atyák szintén jelzik azt Gál Imre veszprémi püspökhöz küldött levelükben: „Hozzánk küldött levelére kegyelmeteknek nem resolváltunk mindeddig Tiszteletes Paksí György urunknak *elmenése* miatt“.

¹ Simándi codex 83. l. Hogy a későbbi években is kaptak püspökeink ily leveleket, nyoma van régi jegyzőkönyvünkben. Így olvassuk p. o:

1o 1645. sept. 21. két commissionálist küldtem fel Ó-Budára Meggyesi uramhoz, hogy a tolmácsnak megmutassa.

2o Az 1647. évi *szentmárthoni* gyűlésből Karakás Mehemet és Azem Mehemethez én is vittem el *predikátorok halála* felől. Meggyesi Bálint m. pr.

3o 1662. die 7. maji Dömsödön Marosi János fothi senior uram kezébe adtuk a fejedelmek leveleit íme rend szerint: 1o az öreg Murat basa (1650—1653) levelét. 2o Murtuza (1646—1647) basáét. 3o Sienan basáét négyet. 4o Mégis Murat basáét, 5-diket is, kinek nevét nem tudjuk, 1662. május 7-én a több levelek mellé ismét 5 levelet adtunk Marosi uram kezébe a *Predikátorok halála* felől.

4o Anno 1668. die 12. febr. Én általam *Ráczevei István* ócsai predikátor által küldi püspök úr *Sárándi* uram kezéhez ezeket a címeres leveleket (lásd 3. l. sz. a.).

² Kecskeméti Prot. Közlöny I. 45. l.

Tény az is, hogy *Rimaszombatba* költözött, mert az ottani ref. egyház nagybecsű jegyzőkönyvében a nápolyi gályákról hazakérült *Harsányi István* 8-dik prédikátorul őtet említi. Kár, hogy oda költözésének idejét is nem jegyezte föl, mert hogy a kecskeméti adat az évet illetőleg téves: az bizonyos. Egyházkerületünk régi jegyzőkönyve szerint ugyanis Paksi György 1645. szept. 21-én két commissionálist küldött föl Ó-Budára Medgyesi Bálint prédikátorhoz, hogy a tolmácsnak mutassa meg.¹ Pathai Sámuel Tolnárol 1647. szept. 10-én Szilágyi B. István sárospataki tanárhoz küldött levelében „*jelenlegi kecskeméti Superintendens*“-nek mondja. A dunántúli püspök és széniorok pedig 1651-ben a következő levelet küldték hozzá:

„Clarissimo ac Venerabili Domino *Georgio Paxi*, Ecclesiae *Kecskemétiensis* Ministro fidelissimo, caeterorumque Fratrum Episcopo Dignissimo etc. Domino nobis honorandissimo.

Reverendi Domini Fratres et Conservi, in Christi visceribus nobis sincere dilectissimi! Istentől szent fiáért kegyelmet és békességet kívánunk kegyelmeteknek.

Kegyelmeteknek, mint Krisztusban kedves Atyánkfiai-
nak, az úrnak munkáiban hűséges szolgatársainknak akaránk értésére adni: ezen jelenvaló márcziusnak 11. és 12. napjain Particularisunk celebratván Veszprémben, az mint Istennek lölke gyarlóságunkat vezérllette, az ekklézsiáknak igazgatásában fáradoztunk, ezeknek előnkbe jött ügyeit tehetségünk szerint conplanáltuk, szívünknek nem kicsiny fájdalmával kellett szenvednünk némelyekklézsiáknak kemény megátalkodott állapotjokat ez aránt, hogy jámbor tanítóinknak nem becsülvén meg kegyes és istenes közöttök való serény fáradságukat, minden illendő okok nélkül megvetették. Többek közül nevezetes a *balatonkajári* ekklézsia, ki hűséges lelkitanítójának, *Perlaki Márkus* atyánkfianak, proseniornak 21 esztendeig köztük való serény szolgálatát meg nem becsülték, semmi megvetésre

¹ Simándi codex 83. lap

való okot hozzá nem adhatnak, nagy háládatlanul elbocsátották, sőt ellenünk magukat contumaciter opponáltak, elszakadással fenyegettek, hogy ezután tőlünk nem függenek, hanem másuvá folyamodnak. Minekokáért szeretettel kegyelmeteket kérjük, *casu quo*, hogy ha kegyelmetekhez folyamodnának, mint afféle háládatlan embereknek hitelek kegyelmetek előtt és kedvük szerint való válaszuk ne legyen, előtte viselvén kegyelmetek a szép egyeséget és az mi eleinknek ezaránt egymáshoz való szép *correspondentiáját*, hogy egymásnak injuriájira ne cselekedjünk, *melyről a kegyelmetek részéről ugyan reversalisunk is vagyon, elhittük a mi részünkről is megtaláltatik kegyelmeteknél.*

Ezenkívül jött vala előnkbe egy atyafi, Andreas Lósi, ki a somogyi traktusból gonoszul excedálván, kegyelmetekhez confugiált, kinek botránkoztató életét és sokféle gonosz cselekedeteit tiszteletes Urunk R. Dominus *Dániel Briccius*, ex kis-komáromi senior hozzánk bona fide megírván, egyéb gonoszsági is előnkbe jöven, melyeket *constientiosa consideratióba* vettünk, *communi suffragio praesentibus etiam viris politicis in juris prudentia peritis*, clarissimus ac Venerabilis Dnus, Superattendens Gál Imre urunk tiszte szerint degradálta. Azért, ha jövendőben kegyelmetek eleibe menne, legyen értésére kegyelmeteknek sorsa.

Kegyelmetek tartson minket az úr Krisztusban atyafiainak, mint mi is kegyelmeteket azoknak agnoscáljuk, és tehetségünk szerint szolgálni igyekezünk. Datum in Praesidio Veszprém 1651. mart. 12. kegyelmeteknek a Krisztusban Atyafiai és az úr munkáján szolgatársai az veszprémi etc. szeniorságokból Veszprémben egybe gyűlt atyafiai, superintendens, Seniores, Proseniores ac Presbyteri.¹

E levélre már nem Paksi György, hanem — mint fentebb érintve van — a következő évben Duna-Földváron gyülesező atyák feleltek méltóságos püspökük *elmenése* miatt. Elment

¹ Simándi codex. 119. lap.

pedig — mint a felhordott adatok bizonyítják — nem 1643-ban, hanem 1651, vagy a mi hihetőbb még 1650-ben.

Miféle okok indították arra, hogy elhagyja tekintélyes egyházát és állását, s hogy távozzék még az egyházkerületből is? nem tudjuk; vannak azonban adataink, melyek alapján gyaníthatjuk, hogy elmenése a pápisták által Kecskeméten épen az ő idejében támasztott és az ő személyes szabadságát is veszélyeztető vallási villongásoknak volt következménye.

Kecskeméten korán foglalt magának tért a reformáció, de teljes diadalra — mint Kőrösön és Czepléden — soha sem tudott jutni. Kezdetben a pápisták és protestánsok közösen használták az ősi templomot; a közös használat azonban mint másutt, úgy itt sem eshetett meg *egyenetlenség, vallásbeli minden-nemű gyűlölség és iz-vesztő viszálykodás nélkül*, minélfogva mindennek nyakát akarván szakasztani, 1564-ben a pápista hitön való eskütt bírák és polgárok mind a város képében úgy egyesültek meg Luther-keresztyenyekkel, hogy ezek az öreg kőtemplomot átengedték amazoknak, s annakfelette más szerzésük is lőn, hogy eddigvaló szóbeszéd az kétféle nép között, szitok és egyéb egymáshozvaló szóbeszéd az mind letétetődjék.¹

Ezen egyesség után a Luther-keresztyenyek az öreg kőtemplom mellé annak kerítésében csinos fatemplomot építettek maguknak, s míg az elkészült, a kőtemplom mellett levő sekrestyét használták, mely aztán is birtokukban maradt. A templomok birtoklására nézve még akkor sem történt változás, midőn a reformáció terjedésével, s majd a század végén a Tolnárról és Baranyából elbujdosottaknak Kecskeméten megtelepedése folytán a népességi viszony fordulatot vett. A két felekezet békében élt egymás mellett, s bár a keresztyén predikátor a pápista patert tekintélyben megelőzte, és az előjárók mind protestánsok — többnyire a debreczeni iskola növendékei — voltak: mindazáltal a város egyaránt gazdálkodott javaiból a predikátornak és plébánusnak; sőt a papi-javadalmak megosztásában is annyira ment, hogy a tizenhatodot — sedecima — is két egyenlő részben adta ki nekik. A

¹ Az egyességlevél eredetije a kecskeméti ref. egyház levéltárában

megszaporodott kálvinista renden levők pedig, midőn a fatemplom szűk lett a hívek befogadására, akként segítettek a bajon, hogy a városon kívüli temetőben a *sok idegen atyafiak között megnyomorodott kevés szegény római keresztyénség* által pusztulni hagyott kápolna romjainak egyrésze fölé építettek másik templomot maguknak.

A XVII-dik század közepén azonban egyszerre megváltoztak a viszonyok. A róm. kath. reactio a hódoltsági területre is kezdte kinyújtogatni békebontó karjait s visszafoglalni elvesztett vagy eddig elhanyagolt positióit. Így történt Kecskeméten is. Míg 1637-ben a nagy-szombati jezsuita kollégium csak szánakozni tudott a pásztor kereső kecskemétieken, hogy oly fogyatkozásban vannak az egyházi szolgákban, de oda szolgálatra nem érkezének; sőt még 1644-ben is hasztalan panasolja a sok idegen atyafiak között megnyomorodott kevés szegény római keresztyénség, hogy minémű nagy egyházi pásztor és lelki tanító nélkül való fogyatkozott állapota legyen, és hogy a mely pásztor minden esztendőnként nyájának gyapját elnyíri, legeltető Pásztor nélkül tartja juhait, megszáradnak azok a nyájak, és a farkas is eljövén, meghányja és szakgatja a Juhokat:¹ 1647-ben a primás már kiterjeszti pásztori gondját és szorgalmatosságát reájuk is s azon illetlenséget, hogy Nógrád (?) vármegyében levő Kecskemét magyar városa a lelki dolgokban eddig nem egyszer nehézségeket szenvedett, korán és alkalmasan megszüntetni akarva, az úrban jó kedvvel javálja, hogy a parochia tétessen klastromnak a sz. ferenczrendi atyafiak részére.² Majd ugyanazon év sz. András havában Hosszú-tóthi László váci püspök is jóváhagyását adja, hogy a kath. hívek gyarapodására a kecskeméti parochia klastrom formára valóságos rekesztéssel építtessék a francziskánusok számára.

Az ezután rögtönösen beköltözött Szerafikus rend szerzetesei egész tűzzel fogtak a róm. kath. hívek gyarapításához. Nemcsak a régibb vallási társulatokat élesztették föl, hanem hogy az isteni tisztelet és a boldogságos szűzhöz való ajtatosság

¹ Hornyik id. m. 229. l. 6 sz. okmány.

² U. a. 8. és 9. sz. okmány.

naponként gyarapodjék az emberek szívében, a római igaz hiten levő deáki rendből „*Deákok czéhe*“ cím alatt újabban is rendelték és erigáltak, melynek 13 pontból álló articulussai 1651. febr. 2-án a kalastrom pecsétével is megerősítették.¹

A róm. kath. hívek gyarapítására azonban nem tartották elegendőnek a hitélet fölgerjesztését, hanem lángra gyújták a vallási viszálykodás tüzét is. Alig tették be lábukat a városba, azonnal kezdtek visszakövetelni egyházuk régi jogait, viszályt indítottak az isteni tisztelet helyei, valamint a sedecima iránt is. Megpróbálták a kőtemplom melletti sekrestyéből kiszorítani a kálvinista renden levőket; majd az elfoglalt temetőben az ev. templom falához épített róm. kath. kápolna romjait akartak felépíteni; akarták pedig oly módon, mely a két felekezetet egészen összeháborítá. A kálvinisták ugyanis épen délutáni isteni tiszteleten voltak együtt, midőn a pápisták nagy zajjal s a bentlevők élete veszélyeztetésével bontani kezdték a templom falát, hogy annak köveiből építsék föl a maguk kápolnáját. A bontást akként intézték, hogy ha azt a kálvinisták ideje korán meg nem gátolják, templomuk egészen összeomlott volna.²

Kápolnájukat az elkezdett módon meg nem építhetvén, a templom elfoglalását vették czélba s hogy az könnyebben sikerüljön, némely pápisták a predikátort elárulták a töröknél. A kálvinisták csak úgy menthették meg templomukat az elvételetől és végkép lerombolástól, hogy 40 fejős tehenet és 2 bikát adtak váltságdíjba; a predikátor pedig 170 birodalmi tallér lefizetése által menekült meg a török fogságtól.³ A sarcz

¹ U. a. 13 sz. okmány.

² A sekrestye- és kápolnapőr 1658-ban Vesselényi Ferencz nádor előtt ért véget oly módon, hogy 1o A kálvinista renden levők az kőtemplom mellett levő sekrestyét az városon kívül levő kápolnával együtt, melyet az pápisták újonnan építettek, a pápistáknak örökben engedték. 2o A római valláson levők is a fa-templom körül levő fundust a darab cimeterimmal együtt örökben a kálvinista valláson levőknek cedálták. Hornyik id. m. 234—235 lap.

³ Zsilinszky M.: Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai III. 117, 175. l.

lefizetéséhez Kőrös városa is hozzájárult, 5 tallért adván 1650-ben a predikátornak „*Püspök urunk fölsegélésére*“.¹

A fogságot ekként kikerült s azután nemsokára az egyházkerületből is elment² Paksi György püspöksége ideje alatt rendesen tartott generális s olykor partialis synodust is. Tudomásunk van róla, hogy

Generális gyűlés volt	1639	Apr. 6	Patajon		
„	„	„	1640	„	„
„	„	„	1642	„	„
„	„	„	1644	„	„
„	„	„	1645	„	„
„	„	„	1646	„	„
„	„	„	1647	„	„
„	„	„	1648	„	„

Miket végeztek e synodusokon? arról minél kevesebbet tudunk, mert csak a pataji gyűlésről maradt ránk e rövidke följegyzés.

„Anno 1639, die 3 Aprilis in oppido Pataj celebrata S. Synodus constituit super ista re:

1o Az candidatus vagy procedensek fölszentelésétől és testimoniálisától 3 forint, melynek egy forintja Püspök uramé, kettei az eklézsiaé.⁴ Az eklézsia pecsétitől tartozzanak dnr 25. Az *scribá*-nak dnr 12.

2o Az divortialis causától 2 frt, melyből dispensálhat az eklézsia, de alább egy tallérnál ne menjen.⁵

Melyik synoduson határozottat el a *komjáti* kánonoknak magyar nyelvre fordítása s újra kinyomatása? ismeretlen, de megtörtént s a Pest, Solt, Pilis, Nagy- és Kis-Heves, Tolna,

¹ Török-magyarkori emlékek. I. 163. l.

² Ekkor válthatta föl Rátkai Mihály, ki mint kecskeméti predikátor említették az 1652-ben Kecskeméten tartott synodus atyái közt, s annál fogva téves az az anyakönyvi feljegyzés is, mely azt mondja róla, hogy a *pogány török fenyegetése miatt 1651-ben* a pápai papsággal cserélte föl hivatalát; de a pápai egyház sem ismeri őt papjának.

³ Török-magyarkori emlékek I: 88, 93. stb.

⁴ A fölszenteltettek testimoniálisáért itt megszabott díj megmaradt 1794-ig.

⁵ Simándi codex 20. lap.

Székesfejérvár etc. vármegyékbeli eklézsiák költségén és gondoskodásából ki is nyomtattak Váradon Szenci Kertész Abraham által 1642-ben kis 8-ad rétbén.¹

Tőlünk távozása után Paksi György nagyon rövid ideig élt, mert a duna-földvári gyűlés atyái 1652 júl. 9-én már úgy szólnak róla, mint *néhairól, ki immár az úrban megboldogult.*

Pathai Sámuel nagyon előnyösen emlékezik róla említett összehívójában. „Summae eruditionis, eloquentiae rarae, vitaeque integritatis vir incomparabilis“-nek, s „in opere Domini indefessus“-nak mondja.

Földvály László.

¹ A könyv címe: Az egyházi jó rendtartásoknak írott törvényei, Melyek öt részekben foglaltattak. Magyar nyelven pedig: Az edgyügyű Predikátorokért és azokért is, kik e nyomorult földön a külső vagy polgári rendben Patronusi az Eclésiáknak: hogy értsék ők is jó rendtartásunkat és törvényeinket kibocsáttatott Pest, Solt, Pilis, Nagy és Kis- Heves, Tholna etc. vármegyékbeli Predikátoroknak költségével. Váradon nyomtatott A. 1642.

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ VISZONYA.

(Első közlemény).

Az egyház számtalan vonatkozásban érintkezik e földi világgal s valamennyi vonatkozásában legkényesebb az, a melyben az állammal van. Mert az állam nemcsak e viszonyánál fogva, hanem magában és magáért is mindaddig, míg van benne valami keresztyéni, míg van valami köze a keresztyén üdvkijelentéshez, mindig tárgya a keresztyén theológiának, s ebben úgy a dogmatikának, mint a morálnak és az egyháztörténelemnek is. Épen, mert az államban valósul meg és lehet a földi lét határain belül lehetőleg teljessé a keresztyén ember hite, abban ismerhetjük föl az erkölcsi közélet Isten által akart rendjét. És mivel a keresztyén hit-erkölcsi életnézet az idők folyamán soknemű változáson ment át, azért az állam és egyház egymáshoz való viszonya kérdésének nagy és változatos története van, melyet tanulságos dolog tanulmányozni.

Úgy dogmatikánk mint morálunk, valamint egyháztörténelmünk is az új *testamentum* alapján állván, lássuk mindenekelőtt annak tárgyunkra vonatkozó tanítását.

Jézusnak kijelentett igéje és működése nem terjed ki az állami életre. Valamint János 18, 36-ban tett kijelentése szerint *az ő országa nem e világból való*, úgy ő a maga uralmát, eltérőleg az állami uralom lényegétől, nem a külső hatalom formájában és eszközeivel gyakorolja. Az ő parancsolatai és az ő törvénytárgyazata, melyet a Mózes által kijelentett törvényeknek ad, nem arra valók, hogy mint hatalmi parancsolatok, a külső cselekedeteket illetőleg betű szerinti értelemben vétessenek az ő országának tagjai által. Inkább az érzülethez fordulnak azok, hogy ez, áthatva és vezetve az erkölcsi alapkövetelmények által, tekintettel minden különböző, konkrét és egyéni életviszonyra, teljes tisztaságában valósuljon meg. De mikor Jézus azt mondá ki: *adjátok meg a mi a császáré, a császárnak és a mi Istené, Istennek* (Máté 22, 15.

k. k., Márk 12, 13. k. k., Luk. 20. 20. k. k.), ezzel az ő országa tagjainak már elvi kijelentést tesz ahhoz való viszonyukat illetőleg, a mit mi államrendnek nevezünk Jézusnak ezen szavai szerint a világi felsőbbség hatalmának elismerése és az Isten iránti engedelmesség, egymás mellett minden nehézség nélkül megállhat

Ámde Jézus eme szavaival már elválasztotta egymástól a világi és a lelki hatalmakat, a mi pedig úgy pogány mint zsidó álláspontról új és ismeretlen dolog volt. A pogány álláspont szerint az ember legmagasabb, az Istenséghez való viszonyára vonatkozó tényei is az állami törvényhozás és ennek hatalmi parancsolatai alá estek, volt légyen bár a hatalom egyes uralkodók, vagy egész nagyobb erkölcsi testületek kezében, és az imperátorok kultusza maga is alkotórészévé leve az államvallásnak. A zsidó nép ellenben theokrátiát akart és óhajtott maga fölé, melyben a politikai intézményeket is vallásos kijelentés határozta meg és a melyben az Úr népének egy, pogányok által vezetett állami kormány alá rendelése kizárt dolog volt. Így hát jól nevezi Geffken („*Staat und Kirche*“ 1875) Jézusnak szavait „a történelem fordulópontjának” és jól mondá Ranke is („*Weltgeschichte*“), hogy „mind ama főséges igék között, melyek Jézus ajkairól elhangzottak, egyetlen egy sem volt fontosabb és következményeiben jelentékenyebb, mint ez.”

Jézus ama mondásából azt kell tehát következtetnünk, hogy ő a császárnak hatalmi főségét isteni akaratra vezette vissza. Pál apostol aztán teljes nyomatékossággal tanítja, hogy a felsőségi hatalom Istentől rendeltetett és hogy a hatalmaságnak, még ha az pogány is, engedelmeskednünk kell. Nem mond ennek ellene az új testamentom azon tanítása sem, hogy „*az Istennek kell inkább engedni, hogynem az embereknek*“ (Csel. 5, 29), a mennyiben ez csak azt mondja, hogy azon esetben kell inkább engedni Istennek, mint az embereknek, ha ezen emberek Isten parancsolataival föltétlenül ellenkező dolgokat parancsolnának nekünk.

Ezen felsorolt három szentirati helyen kívül még I. Timótheus 2., 1. 2-ben olvassuk azt, hogy *legyenek könyörgések... a királyokért és minden méltóságban helyezetttekért*, a mihez még I. Péter 2, 13—15-ben adott ezen bibliai szavak jönnek: *annak okáért engedelmesek legyetek minden emberi rendelésnek az Úrért, akár királynak, úgymint felső méltóságban helyezettnek, akár tisztartóknak... mert úgy vagyon az Isten akara ja*, és ezzel felsoroltunk minden újszövetségi helyet, mely a lelki és a világi hatalom egymáshoz való viszonyára vonatkozik.

És ennyi teljesen elég is arra, hogy egyházunk tudósai fölépíthessék ez alapon az állam és az egyházra vonatkozó dogmatikai és ethikai tanaikat

Lássuk először is egy amerikai református theologusnak, *Hodge Károly* hittudornak, princetoni theologiai tanárnak, tárgyunkra vonatkozó dogmatikai fejtegetését (*Systematic Theology*, 1875-iki kiadás II. kötet, pag. 604—606.).

„A mennyiben a vallás — fejtegeti Hodge — lényegileg lelki, benső állapot, Krisztus országa, ha igazán újjászülöttekből áll, nem látható test, kivéve, hogy a jóság is láthatóvá teszi magát külső nyilatkozatai által. Ámde a mennyiben Krisztus oly kötelességeket rótt népére, melyek szükségessé teszik, hogy külső társaságba szervezzék össze magukat, önként következik, hogy van a világban Krisztusnak látható országa és lennie is kell ennek. Szükséges a keresztyénekre nézve, hogy társuljanak közisteni tiszteletre, gyülekezeti tagok befogadására és kizárására, a sakramentumok kiszolgáltatására, az igazság fentartására és terjesztésére. Ezért hát egyházakba formálódnak össze és együttesen alkotják Krisztusnak földi, látható országát, mely mindazokból áll, kik az ő gyermekeikkel együtt az igaz vallásnak hívei.

A mi pedig ez ország természetét illeti, az

1-ször *is lelki*, vagyis nem e világból való. Nem analóg az a többi országokkal, melyek fennállottak, vagy még ma is fennállanak az emberek között. Különböző eredete és más czélja van annak. Az emberi birodalmak emberek közt szerveztettek Istennek providenciális uralma alatt, a társadalom világi jólétének előmozdítására. Krisztus országa közvetlenül Isten által szerveztetett, vallásos czélok előmozdítására. Lelki az, vagyis nem e világból való, továbbá azért is, mert nincsen hatalma tagjainak élete, szabadsága vagy vagyona fölött és mert minden világi dolog kívül esik biráskodási ügykörén. Előjoga pusztán abból áll, hogy hirdesse Istennek igazságát, a mint az kijelentetett az ő igéjében és hogy megkivánja, hogy azon igazságot vallják és annak engedelmeskedjenek mindazok, kik biráskodása alá tartoznak. Nem hozhat az döntő ítéletet a politika, vagy a tudomány kérdéseiben, mint a melyekben a biblia döntő ítéletet nem hozott. Krisztus országa tehát jelen állapotában még annyiban sem világi, a mennyiben világi volt az ókori theokrácia. E theokrácia nemzetileg szervezte a zsidókat s irányítólag hatott minden ő, községi és nemzeti, valamint társadalmi és vallásos ügyeikre s eszerint semmi-nemű más nemzeti szervezettel nem létezhetett időben és térben együtt, míg a Krisztus országa, melynek az a rendeltetése,

hogy magába öleljen minden más országot. fennállhat bármely polgári kormányzati forma alatt is, a nélkül, hogy ezzel ellentétbe kellene jönnie.

Különösen ezen szempontból nyilatkoztatta ki Krisztus, hogy az ő országa nem e világból való. Az ő közvetlen célja az volt, hogy királyságra való igényét igazolja azon váddal szemben, hogy egy ilyen igény nem férhet össze a polgári felsőség vagy a római császár tekintélyével. Azt akarta ő mondani, hogy az ő királysága olyan természetű, mely nem szükségképen hoz összeütközésbe semminemű polgári kormány törvényes tekintélyével, a mennyiben az ő országa teljesen más területre tartozik. Olyan dolgokkal foglalkozik az nevezetesen, melyek kívül esnek a világi hatalom területén és mindent érintetlenül hagy az, a mi különösebben a polgári előjárók hatáskörébe tartozik. Krisztust tehát elismerhetik királynak és engedelmeskedhetnek neki, mint királynak, azok is, kik mindig készek megadni a császárnak mindazt, a mi a császáré. Az egyháznak tehát minden olyan formája és igénye, mely nem egyeztethető össze az állam törvényes tekintélyével, ellenkezésben van a Krisztus országának természetével, a minőnek ő ezt maga kinyilatkoztatta.

2-szor. *Krisztus országa katolikus, vagyis egyetemes.* Magába öleli az mindazokat, kik az igaz vallást teszik magokévé. Nincs az egyetlenegy szervezethez sem hozzá kötve, hanem valamennyit magában foglalja, mert valamennyien Krisztus tekintélye alatt állanak, és azon törvényeknek vannak alávetve, melyeket ő tett le az ő igéjében. És mivel minden keresztyén be van foglalva Krisztus országába, mindenkinek az a kötelessége, hogy ismerjék el egymást, mint egy nagy közösség tagjait, és mint egy és ugyanazon uralkodó alattvalóit.

3-szor. *Krisztus országának ezen alakja mulandó.* Egy magasabb formába fog az átváltozni bűn nélkül való idveségre, mikor Jézus másodszor is el fog jönni. Mint külső szervezet, bizonyos célok elérésére rendeltetett, és mikor ezen célokat elérte, meg fog az akkor önmagában szünni.

4-szer. *Krisztus országa nem demokrácia, sem nem arisztokrácia,* hanem igazi királyság, melynek Krisztus az egyedüli uralkodója. Ebből az következik:

1. Hogy az államnak nincs ahhoz joga, hogy törvényeket hozzon az egyház hitének megállapítására, istentiszteletének rendezésére vagy fegyelmének kiszolgáltatására. Az állam az egyház tisztviselőit sem be nem állíthatja, sem le nem teheti.

2. A polgári tisztviselőnek, mint olyannak, az ő hivatala

erejénél fogva, nincs semminemű hivatali tekintélye Krisztus országában, még kevésbé lehet egy ilyen tisztviselő az egyháznak feje.

3. Az egyházi hatalom nem illeti meg végső fórumon sem a népet, sem a papságot. Minden hatalmuk tisztán képviseleti, egyszerű végrehajtó hatalom, mely Krisztustól ered, melyet mások az ő nevében gyakorolnak, még pedig azon törvények szerint, melyeket ő igéjében fektetett le“.

Eddig az amerikai református dogmatikus.

És most lássuk egy németországi tudós lutheránus theologusnak, *dr. Luthardtnak* tárgyunkra vonatkozó ethikai fejtegetését. (Előadások a kereszténység erkölcsstanáról. Fordította Csiky Lajos stb. pag. 153—154.)

„A ker. egyházat a maga sajátlagos lényege határozottan elkülöníti az állam területétől. Az egyház nem az állam teremtménye, hanem létének önálló gyökerei vannak. Magában véve önálló hatalom, mint a hogy a vallásos élet területe is önnálló a jogérettel szemben. A keresztyénség előtti világban a vallás és annak gyakorlata az állam dolga volt. A dolgok keresztyén rendje azonban a két területen nyugszik. Államot és egyházat lényegileg különböző és egyenjogú két nagyságként tekinteni: ez a keresztyén világnézet jellemző vonása és a keresztyén társadalmi rend alapja. E két hatalom közül egyik sem szolgálja, de ura sem a másiknak. Különbözők a feladataik, melyeket külön-külön kell megoldaniok. Az egyház nem az állmnak és az állam nem az egyháznak köszönheti a maga hivatását, mert a kettő független egymástól. De egymással mindenestre összeköttetésben állanak. A két területnek feltétlen elválasztása egymástól csak elvonás, de nem valóság, csak elmélet, de sehol sem tény és sohasem is fog tény lenni, mert lehetlenség. A reális életkörök a legkülönbözőbb módon egymásba vannak szövődve. Egyiket a másik szolgájává lehet tenni, de a kettőt egymástól elválasztani nem lehet. Minden ilyen kísérlet nagyobb összeütközésekre vezet, mint a milyenek azok, melyeket általok elkerülni akarunk, mert ezekkel a kísérletekkel a valóság ellen küzdenénk. Papiron, igenis könnyen lehet létesíteni ilyen elválasztást. Egy jogilag iskolázott fő egy nap alatt könnyen csinálhat olyan alkotmányt, mely az állam és egyház teljes elválasztásának elvét következetesen keresztülviszi. De más egy törvényterv a papiron és ismét más annak az életben való megvalósítása. Könnyen megférnek egymással a gondolatok, de a térben erősen összeütköznek a dolgok.

És a mit elválasztásnak neveznek, az csak a területek egyikének megkárosítása volna. Amaz államokban is, melyek-

ben az állam és egyház egymástól látszólag külön vannak választva, a kettő kölcsönös viszonyának csak más alakjára találunk. Ott sem állanak minden összefüggés nélkül egymással szemben; viszonyuk talán szabadabban van rendezve és mindkét életkörnek szabadabb és önállóbb mozgás van engedve. A két intézmény közül egyik se avatkozzék be a másik feladatába. Az állam ne szabja ki az egyháznak, hogy mit és mint kelljen prédikálni, és a lelkeket gondozni; és az egyház ne írja elő az államnak, hogy jogilag mint rendezze a polgári ügyeket. De mindkettő szolgáljon a másikkak, hogy így együtt szolgáljanak a nép közéletének. Az állam szolgál az egyháznak, a mennyiben rendelkezéseit jogvédelemben részesíti, és így lehetővé teszi, hogy feladatait békességben és biztosságban teljesíthesse; az egyház szolgál az államnak, a mennyiben tagjai lelki életét előbb viszi és emeli s ez által erkölcsi erőt és képességet ad az állami kötelességek hűvőbb teljesítésére. Ekként a kettőnek egymás mellett önállólag és mégis egymással szövetségben kell állaniok. Nem elég, hogy, a mint szokták, szabad egyházzól beszéljünk szabad államban. Mert összefüggés nélkül és közönyösen nem állhatnak meg egymás mellett, hanem élő kölcsönhatásban és közösségben kell lenniök.

Imé az állam és egyház egymás közötti viszonyainak megoldása a bibliában, a dogmatikában és az etikában!

De mit tanít e kérdésről *a történelem*?! Van-e a fentebb elmondottaknak csak egyetlenegy olyan pontja is, melyet a történelmi események folyamán e földi világ emberei egy, vagy más alakban meg ne hamisítottak volna?!

I.

A keresztyén időszámítás nyolcz első századában.

Állam nem állhat fenn törvények nélkül és az állam igen sokszor törvényeket szab az egyházaknak is; az egyházak is adnak önmaguknak törvényeket, melyek rendes viszonyok között függetlenek ugyan az államtörvényektől, de azért ezekre való folytonos vonatkozással alkották.

Azt hisszük, hogy helyes úton fogunk járni, ha tárgyunkat a következő három szempont alatt vesszük vizsgálat alá:

1. *Beszélünk azon általános állami törvényekről, melyek a keresztyénekre nézve alattvalói hűségök bebizonyítását esetleg nehezé tették, s az állam és az egyház emberei között összeüt-közséekre adtak alkalmat;*

2. *beszélünk azon külön állami törvényekről, melyek különböző országokban és egymást követő időszakokban oly czéllal*

hozattak, hogy a keresztyén társadalmat szabályozzák és az egyház szervezetét megállapítsák;

3. beszélünk azon belső szabályzatokról, melyeket vagy az őt megillető törvényhozói hatalmánál, vagy az államtól való függését elismerve, alárendelt törvényhozói minőségében hozott az egyház.

1. A keresztyének az állam általános törvényei iránti magatartását a keresztyén történelem kezdetén nagyjában jól megszabja a már idézett Krisztusi mondás: *adjátok meg a mi a császárnak, a császárnak*, és Pál apostolnak a (Róm. 13. v.) szintén említett tanítása. Úgy látszik, hogy az egész első század alatt nem merültek föl komoly nehézségek az alattvalóság kérdésében s az első egyház mindössze csak annyiban állott ellentétben a birodalom törvényeivel, hogy a keresztyénség nem volt tényleg bekebelezve az elismert vallások közé, hogy nem volt az „*religio licita*“. Ámde *Tertullian* azt mondja, hogy a keresztyénség észrevétlenül becsúszott az elismert vallások közé, *Tibérius* pedig, vevén *Pontius Pilátus* jelentését, Jézusnak épen az istenek között akart helyet adni (Apol. cap. 5 és 26). *Plinius* bythiniai helytartónak *Tarján* császárhoz Kr. u. 111 körül intézett levele úgy írja le a keresztyéneket, mint törvénytartó népet, kik „*ünnepélyes esküvel kötelezik el magokat, még pedig nem valami vétkes szándék kivételére, hanem csalást, lopást vagy házasságtörést nem követnek el*“; ámde, mikor arra szólította föl őket, hogy az istenek és császárok bálványszobrait imádják és átkozzák meg a Krisztust, ennek teljes erővel ellenszegültek. Az okozott ezen időben legtöbb zavart a pogányok és a keresztyének között, kik immár elég számosan voltak arra nézve, hogy magokra vonják a közfigyelmet, sőt hogy a pogányság legyőzésére is kilátásuk lehessen, hogy tartózkodtak mindentől, a mi a bálványimádásnak csak látszatát is viselte. Már pedig arra gyakran került alkalom, hogy a keresztyéneket, ha gyanuba fogták, áldozatra, vagy a császár istentiszteletszerű imáadására akarták kötelezni, vagy hogy polgári avagy katonai életök folyamán bálványimádáshoz hasonló kötelességek teljesítését rótták rájuk. Adatok hiányában mindeddig nincsen az eldöntve, hogy a második és a harmadik századokban élt keresztyének mennyiben vetették magokat alá a császári hadseregben való szolgálat kötelezettségének, ámde egyes keresztyén íróknak, főként pedig *Tertullian*nak (De Corona Milit cap XI.) iratai és erre vonatkozó érvei arra engednek következtetni, hogy az őskeresztyének a katonai szolgálatot magában véve bűnösnek nem tekintették. *Tertullian* (De Idololatria cap. XIII) egész részletesen

felsorolja, hogy a keresztyén mely pogány vallásos szertartásban és miként vehet részt. Szerinte keresztyén részt vehet az áldozati processióban, egyszerűleg vele menvén azzal, ámde áldozatokat nem vihet, sem mást ebben nem helyettesíthet, az áldozati állatokat az oltárra nem helyezheti, a pogány templomokat nem látogathatja, az áldozatoknál mondani szokott szent szavakat ki nem ejtheti, sem a bálványokra nem esküdhetik. Majd azt vitatja meg, hogy mitevők legyenek a rabszolgák és a hívő szabad emberek, mikor uraik vagy patronusaik hivatalból ténykednek az áldozatok körül. Másutt meg (Apol. cap. 34.) azt fejtegeti, hogy a császárt igenis szabad úrnak nevezni, csak Istennek nem kell őt szólítani.

Azon kérdésre nézve, hogy vajjon a keresztyének tartoznak-e engedelmességgel viseltetni az állam általános törvényei iránt, íróik egyhangúlag és egyértelemmel igenlő feleletet adnak. S valójában a keresztyének minden vádaskodás ellen loyaltásukra való hivatkozással védekeznek. Így *Justin* vértanú (Apol. 1, 17.) azt mondja: „bárhon legyünk is, mi megfizetjük az általatok reánk kivetett adókat és béreket, a mint arra Ő megtanított minket“, és „míg mi minden más dologban egyedül Istent imádjuk, a földiekben kész örömmel alátok vetjük magunkat, elismervén, hogy ti az emberek királyai és uralkodói vagytok“. *Irenaeus* (v. 24.) még erőteljesebben fejezi ki magát, mikor az ördögnek szüntelen az ellenkezőre való csábításáról beszélvén, azt mondja, hogy „nekünk engedelmeskednünk kell a hatalmasságoknak és a földi tekintélyeknek, mint a melyeket nem az ördög, hanem Isten hozott létre“, és hogy „a királyok Istennek a szolgálói és azon Egynek parancsolatjából nyerték tekintélyüket, a kinek parancsolatjából lettek az emberek“. *Tertullian* (Apol. cap. 42.) élénk színekkel rajzolja a keresztyén és a pogány életnek az állami rend fentartása tekintetében való egyezőségét, minden kétséget kizárólag kijelentvén, hogy az egyháznak e tekintetben az a meggyőződése, hogy míg az egyezőség általános kötelesség, a meg nem egyezés csak különös kivétel lehet. Szavai ezek: „Ennélfogva nem piac, nem vásárcsarnok, nem fürdők, boltok, hivatalok, törvénytáblák, vásárok és a ti többi közlekedési eszközeitek nélkül élünk mi együtt korunkban: hajózunk mi is veletek, katonáskodunk is, földet is művelünk, kereskedést is űzünk; azután meg foglalkozunk különféle mesterségekkel, s munkáinkat a ti hasznatokra fordítjuk“.

De a keresztyén egyház későbbi történelmében a problémáknak egész új serege támadt azon körülményből, hogy a világi hatalom tetteleg is beavatkozott az egyház benső ügyeibe.

Ez aztán azon kérdés megvitatására vezetett, de a melyre elméletileg soha megfelelni nem tudtak, hogy az egyház és ennek tagjai erkölcsileg mennyiben kötelezvék ellenszegülni az olyan törvénynek, mely indirecte bár, de hitők szerint veszélyesen érinti az egyház érdekeit. Nagy Gergely pápának Móricz császárhoz (582—602) azon ügyben intézett levele, hogy az megtiltotta minden állami hivatalt viselő egyénnek a pappá levést vagy a kolostorba lépést, egészen jól idézhető annak megmutatására, hogy miképen oldották meg ezen problémákat azon idő után, mikor az egyház már tekintélylyé nőtte ki magát az állammal szemben is: „A mi engemet illet, alávetvén magamat a te rendelkezésednek, elküldöttem ezen törvényt a föld különböző országaiba és ezen papíron, melyre följegyeztem gondolataimat, megmondottam az én főséges uraimnak, hogy ezen törvény ellene van a mindenható Isten törvényének. Így hát mind a két oldalon betöltöttem kötelességemet, mert megmutattam a caesar iránti engedelmességemet s e mellett nem hallgattam el azt sem, a mi Isten ellen való dolognak látszott én előttem“ (Gregori Magni Epistolae LII p. 65.).

2. *Voltak azután olyan külön állami törvények, melyek különböző országokban és egymást követő időszakokban oly célból hozattak, hogy a keresztyén társadalmat szabályozzák és az egyház szervezetét megállapítsák.*

E törvények az egyházat vagy mint egységes testületet vagy egyes köreiből, tisztviselőiből és tagjaiban egyénileg érintik. És azon törvények közé, melyek az egyház tagjait egyénileg illetik, még oda lehet számítani mindazon törvényeket is, melyek előjogokat biztosítanak azoknak, vagy ellenkezőleg, jogokat vesznek el azoktól, kik a keresztyén egyháznak nem tagjai. Ezek szerint azon állami törvények, melyek az egyházat directe érdeklik, a következő csoportokba oszthatók be:

1. olyan törvények, melyek előjogokat biztosítanak azoknak, vagy ellenkezőleg jogokat vesznek el azoktól, kik, mint olyanok tagjai vagy mint olyanok nem tagjai az egyháznak, a minők például a zsidók, a pogányok, az eretnekek és a hithagyók;

2. olyan törvények, melyek előírják és ellenőrzik az egyház személyi és anyagi szervezetét, melyek tehát ezen tekintetben előjogokat biztosítanak az egyház minden országbeli hivatalnokainak vagy ellenkezőleg egyes jogokat elvesznek tőlük;

3. olyan törvények, melyek az egyháznak s az egyház tisztviselőinek és tagjainak vagyoni ügyeit szabályozzák;

4. olyan törvények, melyek az egyházi, polgári és bűn-

ügyi jogügyletek és vétségek elbírálása tekintetében fölmerülő illetékességi kérdéseket illetik, — és végre

5. olyan törvények, melyek magának az egyháznak benső törvénykezésére tartoznak.

Természetes dolog, hogy ezen törvények közül az egyház történelmének egyik, a másokban a másik csoport törvény lép inkább előtérbe. S csakugyan úgy is áll a dolog, hogy ezen törvénycsoportok közül egyik vagy másik huzamos időközön át nem szerepel már vagy azért, mert az állam, törvényhozás tekintetében tétlenül állott, vagy mert nem voltak esetek, melyekre az állam a maga törvényeit alkalmazhatta volna. Így például a keresztyén időszámítás kezdetén az egyházra vonatkozó állami törvények mindössze egyes egyháztagokra kiszabott hátrányokban és büntetésekben állottak, míg a *Plinius* levele és a negyedik század elején a *Galerius* és *Diocletian* alatt keresztyén üldözések közötti időben az egyház szervezétének megállapításával, formális védelmezésével és az egyház anyagi javainak biztosításával foglalkozó törvények hozattak.

És csakugyan *Alexander Severus* (Kr. u. 222) uralkodása ideje táján *Milman* angol egyháztörténetíró előadása szerint, „a keresztyén püspököknek megengedettett, hogy elismert hivatali minőségükben megjelenjenek az udvarnál és keresztyén templomok kezdtek emelkedni a birodalom különböző részeiben, melyeknek földbirtokokat is kezdtek adományozni“. *Gibbon*, másik angol történetíró pedig, nagy művében ezen korszakról írván (c. XVI.) azt mondja, hogy „a keresztyéneknek megengedettett, hogy vallásos szertartásaik számára alkalmas épületeket emelhessenek és szentelhessenek föl, hogy községük részére, még magában Rómában is, földbirtokot vásárolhassanak, mint a kik lelkészeik választását olyan nyilvános, de egyszersmind olyan példás rendben végezték, hogy ezzel a pogányok tiszteletteljes elismerését is kivívták magok részére“.

De néhány évvel későbből a történelem már azt mutatja, hogy ezen előjogok nagyon is gyöngye alapon nyugodtak és csak *Konstantinnak Maxentius* fölött 312-ben aratott győzedelme után kezdték a keresztyén egyház, ennek tisztviselői és tagjai törvényes jogait és kötelességeit folyton haladólag és mind határozottabban megállapítani.

Nincs elég adatunk annak megállapítására, hogy *Konstantin* mennyire ment törvényei által a pogány szertartások elnyomásában, csak annyit tudhatunk *Eusebius* után, hogy *Konstantin* az áldozatoknak két fajtáját törölte el, nevezetesen a theurgiának, vagy magikának törvénytelen tényeivel egybe-

kapcsolt magánáldozatokat és azon állami áldozatokat, melyeket magok a császárok vagy az ő nevükben mások vittek az istenek elé. A Theodosius-féle kódex (XVI. 10, 2.) egy tétele *Constans* egy törvényéből, melyben ő atyjának egyik rendeletét idézi, meglehetősen a mellett szól, hogy az áldozatok általában eltöröltettek.

„Szünjék a babona, töröltessenek el az őrzöngő áldozatok. Mert a ki felséges fejedelmi atyánknak törvénye és az én ezen szelíd parancsom ellenére rajta fog éretni, hogy áldozatokat ünnepel: az ellen a büntetés és ezen ítélet érvényesnek nyilváníttassék.“ A Theodosius-féle kódexben elég világos nyomaira találunk azon törvényes intézkedéseknek, melyekkel Konstantin körülvette a keresztyén társadalmat, midőn elvette egyes előjogok élvezetét azoktól, kik rajta kívül állottak, mint pl. o. azon törvényben (Cod. Th. V. 1.), melyben arról szól, hogy vallási tekintetben bizonyos előjogok adandók. ámde egyedül „csak a katolikus vallás híveinek; az eretnekek pedig és a szakadárok nemcsak ezen előjogokból ki vannak zárva, hanem különféle szolgálatok által is köttetnek le és vettetnek azoknak alá. Elismerte az egyház szervezetét, midőn a rabszolgákat szabadon bocsáttatta „in gremio Ecclesiae“ (= az egyház kebelében) és föltéve, hogy „sub aspectu antistitum“, tehát az előjárók tudtával történt (Cod. Theod. IV. 71.) és támogatta annak intézkedéseit, vasárnapokon nem engedvén meg más foglalkozást, mint a rabszolgák szabadon bocsátatását (Cod. Theod. III. 12, 1, 2, 3.). Konstantin is fölszabadította a papságot a városi gyűlésekben való részvétel nyomasztó terhétől (Cod. Theod. XVI. 2; 1, 2, 3.). Intézkedés történt afelől is, hogyha valaki csak azért szenteltetné föl magát lelkésznek, hogy polgári kötelességei alól megszabaduljon, vissza kell őt az ő polgári jellegébe állítani (restitui et civilibus obsequiis inservire). Ez az egész törvény igen tanulságosan hasonlítható össze a vele ellentétes Justinián-féle törvényekkel (Cod. I. 4, 26), mint a melyek a tartományi városi gyűlések lényegesen alkotó részeiként állítják be a püspököket.

Azon 200 esztendő alatt, mely Nagy Konstantin és Justinián uralkodása közt telt el, a keresztyén egyházat egyenesen érintő törvények gyors egymásutánban hoztak minden területen. Gratián, Valentinián és Theodosius egyesült uralma alatt történt 380-ban Kr. u., hogy formális törvény hozatott, mely benne van úgy Theodosius, mint Justinián kódexeiben, arra nézve, hogy a keresztyénség legyen úgy keleten, mint nyugaton, a római birodalomnak kizárólagos

vallása : „Parancsoljuk mindazoknak, kik ezen törvényt olvasás, hogy vegyék föl a katholikus keresztyén nevet és rendeljük, hogy minden más idióták és őrültekek gyaláztassanak meg, kik eretnek nézeteikhez csatlakoznak és valamint találkozni fognak ők az isteni bosszúállás büntetésével, elnyerik karjaink ítéletét is, melylyel minket a Mennyei Biró feruházott“ (Cod. Just. I. I. 1).

E korszaktól kezdve, mint p. o. 399-ben *Arcadius* és *Honorius* törvényében (Cod. Theod. XVI. 11. 1) a törvények egész sorozata jelent meg az ítélezések illetékességeinek megállapítására, melyek a püspököknek kizárólagos ítélezési jogot adtak „vallásos“ dolgokban, de csak ezekben: „Valahányszor vallásról van szó, a püspököknek illik ítéletet mondaniok: egyéb ügyekben, melyek rendes vizsgálóbírókra vagy nyilvános törvényszéki eljárásra tartoznak: a törvényeknek kell engedelmeskedni.

A Theodosius-féle kódex legvégén áll egy úgynevezett „extravagans“ törvény *Valentiniántól*, *Theodosiustól* és *Arcadiustól*, „de episcopali iudicio,“ a püspöki biráskodásról, mely azt rendeli, hogy a püspökök ne foglaltassanak le a közönséges ügyek megítélésével, hanem ha olyan ügy adná elő magát, mely a keresztyénség lényegét illeti (quae pertineat ad Christianam facultatem), ebben a kerület legmagasabb rangú papi tisztviselője mondjon ítéletet.

Tárgyunkra vonatkozólag igen érdekes intézmény volt ezen korszakban az „*Audientia Episcopalis*,“ mely a Justinian-féle kódex első könyvében egy külön fejezetet alkot s mely alatt azon hatalmat értették, mely az egyház püspökeinek nemcsak lelki, hanem világi dolgok intézésére is adatott. Hatalom adatott nevezetesen nekiök arra, hogy a világi hatóságokkal együtt részt vegyenek a városok jövedelmeinek kezelésében, az ifjúságra való felügyeletben és különböző más polgári természetű ügyek kezelésében. De különösebben a püspökök azon hatalmát értjük az „*Audientia Episcopalis*“ alatt, hogy ők bizonyos világi jogokra vonatkozó esetekben meghallgathatták a vallomásokot és ítéleteket is hozhattak. Így például olvashatjuk (Cod. I. tit. 4. s. 8.) „A kik előleges megegyezés szerint szentszéki előljárók előtt akarnak perlekedni, ettől eltiltatni nem fognak. De próbára fog tétetni az ő ítéletük, legalább polgári ügyben, épen úgy, mint a hogy az önként választott bíró előtt történik“ és (ugyanitt s. 9.) „Püspöki bíróság legyen érvényes mindazokra, a kik a papok által való kihallgatást választották; és az ő ítéletüknek rendeljük, hogy ugyanolyan érvénye legyen, mint a milyennel

fel kell ruházva lenni a ti hatóságoknak, a kiktől felebbezni nem lehet.“

A püspököknek ilyen biráskodási hatásköre nem terjedt azonban ki a bűnügyekre, és csak azon esetben állott fenn, ha mindkét fél saját jószántából akarta a püspök által intéztetni ügyét. És a püspökök ilyen ítélete alól nem volt felebbezés. Nem más volt pedig ezen intézkedés, mint az állam részéről azon, még az apostoli korszakból fenmaradt szokásnak elfogadása és megerősítése, mely szerint a keresztyéneknek saját ügyesbajos dolgaikat, Pál apostol utasítása szerint (1 kor. 6), a pogány birák helyett saját keresztyén egyházi előljáróságaik által kellett elintéztetniök. Volt idő, midőn Rómának világi hatalma hajlandó volt még tovább is menni e téren. *Eusebius* előadása (Vit. Cons. IV. 27.) és *Sozomen* szerint (I. 9.) *Konstantin* úgy rendelkezett, hogy polgári vitás ügyekben egyik fél még a másiknak akarata ellenére is választhatja a püspököt bíróul és ennek határozata döntő és a világi hatóságok által okvetetlenül végrehajtandó. Ezen intézkedés azonban rövid ideig állhatott fenn, sőt egyes jogtörténelmi kutatók kétkednek is abban, hogy *Konstantin* adott volna ki valaha ilyen irányú dekrétumot. Nyugaton későbbben, igenis, állott fenn ilyen törvény: megtaláljuk ma *Nagy Károly* törvényei között; *III. Incze* pápa nagy súlyt helyez reá (Decret. Greg. I. lib. 2, tit. I. 13.) és tényleg nagyon alkalmas is volt ez arra, hogy a pápaság világhatalmi igényeinek teljesülését előkészítse.

Azon külön büntetések, melyek a papság által elkövetett erkölcstelenségekre szabattak ki, szintén egy részét képezik azon törvényeknek, melyek az egyház szervezetét szabályozzák és támogatják. Ilyenek voltak *Valens* és *Valentinian* által Kr. u. 370-ben, az egyházi emberekre kiszabott büntetések (Cod. Theod. XVI. 41, 20.) „ex ecclesiasticis vel qui continentium se volent nomine noncupari, viduarum ac pupillarum domos adeant“ (= sőt az egyházaink közül is azok, a kik szorosan hozzá tartozóknak akarják magokat tekinteni, az özvegyek és árvák házáat látogassák meg), ezen egyházi emberek „publicis exterminari judiciis“ voltak, vagyis nem tartoztak a nyilvános bíróságok alá, és semminemű javadalmat nem fogadhattak el, mely olyan asszony végrendeletében foglaltatott, kihez ők a vallás ürügye alatt csatlakoztak. Az egyházra vonatkozó törvényeket nyilvánosan olvasták föl a templomokban, a mely szokás ezen keresztyén épületek közelmertetésének érdekes bizonyítéka. Így olvasták föl például az épen most idézett törvényt, valamint *ifjabb Theodosiusnak*: a nesto-

rianusok elleni törvényét és *Nagy Konstantinnak, Athanasius* absolutiója ügyében az alexandriai egyházhoz intézett levelét; és ezen szokás a törvények végén megvolt a nyugati góthoknál is, a mely népnek törvényeiben ilyen kifejezések olvashatók: „a fentebbi összes törvények felolvastattak a toledói Szent Mária templomban január 23-án“.

Azon törvények, melyek a keresztyéneket illetőleg *Nagy Konstantin* kora és a 438-ban kiadott Theodosius-féle kódex ideje között keletkeztek, legnagyobbbrészt megtalálhatók ezen kódex 16-ik könyvében. Tudjuk, hogy ezen egész kódex a nevezett évben mind a keleti, mind a nyugati birodalomban kibirdettetett. A legközelebbi ilyen törvényhozási esemény *Justinián* uralma alatt történt a VI. század közepén. *Justinián*-nak az egyházra vonatkozó törvényei kódexének első könyvében és a császári constitutiókat tartalmazó novelláiban láttak napvilágot, s megerősítik egyebek közt az egyháznak azon jogát, hogy az életben vagy a halálos ágyon reá hagyott javadalmakat elfogadhatta, hogy a foglyok kiszabadítása s a szegények gondozása végett végrendeletileg reá bízott vagyontokat kezelhette, s intézkedtek azok jogairól, kötelességeiről és általános teendőiről is, kik magokat a szerzetesi életre adták. *I. Leónak* egyik törvénye (Cod. I. 12, 6.) 406-ban a birodalom minden részére kihatólag szabályozza a szentélyek sérthetetlen jellegét.

Justiniánnak minden részletre kiterjedő törvényeiben, különösen a melyek Kr. u. 535 és 565 között hoztak, számtalan vonatkozást találunk a keresztyén egyházra. Lássuk ezeket a fentebbi osztályozás szerint.

1. Az olyan törvényekre, melyek előjogokat biztosítanak azoknak, vagy ellenkezőleg jogokat vesznek el azoktól, kik, mint olyanok, tagjai vagy mint olyanok, nem tagjai az egyháznak, egy példa az 52-ik constitutio, császári rendelet, mely a zsidókat, a samaritánusokat, a montanistákat és egyéb eretnekeket kizárja mindazon előnyökből, melyek az orthodoxokat a városi tanácsokban való szolgálatból kifolyólag megilletik és a törvényszékek előtti bizonyágtételük is csak azon esethen fogadtatott el, ha az valamely orthodox vallású panaszos, avagy az állam érdekében álló dolognak látszott. Másik ilyen törvény még az, mely a keresztszüle és a keresztyermek közötti házasságokat tiltja (Cod. V. 4, 26.) és pedig azon az alapon, mert „semmi más nem képes oly biztosan őszinte rokoni vonzalmat hozni létre s ezáltal visszatartani a házasságnál, mint az ilyenmű kötelék, mely által Isten közvetítésével lelkek kapcsoltatnak együvé.“

2. Az olyan törvényeket illetőleg, melyek az egyház szervezetét szabályozzák és védelmezik, teljes a Justinian törvényhozása és a 134-ik novella maga is egy kis kódex. A püspököknek, papoknak, diakonusoknak és a barátoknak megtiltatott, hogy bármiféle polgári teendőt is magokra vállaljanak. A püspököknek nem volt szabad a metropolita vagy a császár engedélye nélkül helyről-helyre járni. A püspököknek, pátriarcháknak és érsekeknek évenként egyszer vagy kétszer, a fenforgó, sokszor polgári természetű ügyek és vétségek megvizsgálására össze kellett gyűlniök. Az 59-ik novella megtiltja, hogy a „szent misztériumokat“ magánházakba is bevigyék, hacsak ezt a püspök valamelyik lelkésze közreműködésével meg nem engedi. A klérus tagjainak számát s a papszenteléssel járható kiadások mennyiségét szintén szigorúan veendő törvények írták elő. (Nov. Anth. 3, 5, 16.)

3. Az egyház vagyoni ügyeit szabályozó törvények közül fontos a 7-ik rendelet. Azt az általános elvet mondja ki, hogy semmiféle egyháznak vagy egyházi hivatalnoknak nem szabad elárusítás, csere vagy örökös bérbeadás útján az egyházi ingatlan vagyontól vagy az egyház szent edényeitől megválni, hacsak nem a foglyok kiváltása érdekében, vagy ha a kormány, a kellő árt látván felajánlva, az eladást nem sürgeti. Egy későbbi törvény (Nov. Anth. 43.) megengedi az ingatlanok eladását azon esetben, ha az egyház nem képes az állami adókat megfizetni, vagy ha az ingatlanok tisztességes bevételt nem biztosítanak. Egy még későbbi törvény (Nov. Anth. 67.) pedig arról intézkedik, hogy az egyháznak a foglyok kiszabadítására vagy a szegények gondozására végrendeletileg hagyott ingatlanok is eladhatók, ha azok más-ként mitsem jövedelmeznének. Intézkedtek ezen állami törvények a templomok, kolostorok és imaházak építési költségeinek fedezése ügyében is (Nov. Anth. 69, 2.).

4. Azon törvények, melyek az egyházi, polgári és bűnügyi jogügyletek és vétségek elbírálása tekintetében fölmerülő illetékességi kérdéseket illetik, ezen korszakban természetesen mindinkább előtérbe léptek és a már idézett utolsó novella, e tárgyat illetőleg, számos intézkedést foglal magában. A 80-ik novella például azt rendeli, hogy a barátok, remeték, vagy apácák elleni ügyleteket a püspök elé kell vinni; a 129-ik novella pedig azt, hogy ha a kirendelt bíró halogatná a döntést, a püspök sürgesse ezt ítélethozatalra, avagy maga vizsgálja meg újonnan az ügyet, hozzon abban ítéletet s a hanyagságról tegyen jelentést a császárnak. Intézkedés történt arra nézve is, hogy vidéki helyeken a bíróból és a püspökből állít-

tassék össze bíróság, úgy hogy ne kelljen az ügyet a fővárosban székelő bíróság elé vinni. Kimondatott, hogy az olyan püspökök, kik részrehajlólag szolgáltatnak ítéletet, megbüntetendők. A 134-ik novella fontos intézkedéseket tartalmaz, a mennyiben kimondja, hogy a papi testület bármely tagja ellen felmerülő panaszok első sorban a püspök elé terjesztendők, kinek ítéletét, ha tíz nap alatt mind a két fél elfogadja, a világi bíró végrehajtani tartozik; ha pedig valamelyik fél nem fogadja el az ítéletet, a polgári bírónak újra meg kell az ügyet vizsgálnia és ha a két ítélet különbözik egymástól, felebbezésnek van helye. Bűnügyekben pedig, ha a püspök elmarasztaló ítéletet mondott ki, az elítélt pap, az egyházi törvény szerint megfosztandó minden ő tiszteleti állásától és fokától s azután a polgári bíró által ítélandó el. Ha az ilyen bűnöst először polgári bíró elé viszik, ez tartozik az ügyet a püspökhöz áttenni, a ki, ha vétkesnek találja a papot, megfosztja őt egyházi hivatalától s elítélés végett visszaszolgáltatja a világi bírónak. De ha a püspök nem találja őt bűnösnek, azon esetben nem is fosztja meg hivatalától, hanem biztonságba tevén. ügyét végeldöntés céljából fölterjeszti a császárhoz.

5. A mi pedig végül azon törvényeket illeti, melyek magának az egyháznak benső törvénykezésére tartoznak, fontos a 120-ik novella, melynek 1-ső szakasza ünnepélyesen törvényerőre emeli mindazon szent egyházi törvényeket, melyeket a niceai, konstantinápolyi, efézusi és chalcedani zsinatok hoztak. *Justinian* uralkodása után a keleten Kr. u. 726-ban kezdődő ikonoklasztikus vitának van tárgyunkra vonatkozó érdekes jelentősége, azon szempontból, hogy a keleti császárok mily nagy ellenőrző törvénykezési hatalmat vívtak ki magoknak az egyháznak istentiszteleti ügyeiben is. *Justinian* meghódítván magának Itáliát, valamennyi törvényét átvitte a meghódított tartományokba, az eredetileg görög nyelven írt novellákat lefordíttatván latin nyelvre. Amde *Justinian*nak Itáliában vívott diadalait megelőzőleg a *Theodosius*-féle kódex már *II. Alarik* király által Kr. u. 506-ban csaknem teljes egészében bevétellett a nyugati góthok kódexébe. *Alarik* után ipa, *Theodorik* foglalván el a trónt, egyesítette a keleti és a nyugati góthok királyságait. Ezekből az világlik ki, hogy a VI. század elején az egyházra vonatkozó törvények, melyek a *Theodosius*-féle kódexben és a *Justinian* kódexében és novelláiban foglaltattak, keletről és nyugotról csaknem ugyanazon időben vezettetek be Itáliába., a miből ismét arra lehet következtetni, hogy a barbár királyok törvényhozásának alap-

jául Justiniánnak, valamint az ő elődeinek törvényhozása fogadtatott el.

Ámde okunk van föltételezni azt is, hogy a barbár királyok sokkal kevésbé voltak hajlandók beleavatkozni az egyház belső ügyeibe, mint a hogy ezt a keleti császárok tették. Ezen barbár királyok többnyire ariánusok voltak, kik a theologiai kérdésekben nem rendelkeztek olyan mélyreható finom érzékkel, a minővel kelet egyes uralkodói bírtak s közülök egyesek valósággal kitűntek vallásos türelmökkel, vagy más oldalról a vallásos dolgok iránti közönyösség jellemezte őket.

II. *Klothér* királynak Kr. u. 615-ben kelt egy edictumában nyilván ki van mondva azon elv, hogy papi egyént első ízben egyházi, nem pedig világi bíróságnak kell elítélnie és hogy ha papi és világi egyének közt merül föl valamely bíróság elé tartozó ügy, ezen bíróság az egyház főbbjeiből és a rendes világi bíróból állíttassék össze. A ripári frankok törvénye (Lex. Rip. §. 3., LVIII. §. 1.) úgy intézkedik, hogy a papság fölött a római törvény alapján kell ítélni. A sáli frank törvény. a maga legrégebb formájában, kevés jelét viseli magán az egyházi törvényhozásnak, de későbbi alakjában a *Nagy Károly*-féle egyházi törvényhozás nyomait mutatja.

A különböző angol királyságokban uralkodott szász királyok törvényei mind arra mutatnak, hogy a római egyház már ekkor nagy befolyással volt az illető országok törvényhozására. *Ethelbert* kodexe, ki, úgy látszik, Kr. u. 561 körül kezdett uralkodni, általános érdekű tárgyakról nagyszámú pontos rendelkezést tartalmaz, melyek közül csak az első tartozik az egyházra, azon intézkedéssel, hogy az ellopott tárgy az érték tizenkétszeresével, a püspöktől ellopott tárgy az érték tizenegyszeresével, a paptól ellopott tárgy ennek értéke kilencszeresével, a diakonustól ellopott tárgy ennek értéke hatszorosával térítendő meg és így tovább *Wittraed* kódexében. ki, úgy látszik, 691 körül kezdett uralkodni, számos törvény foglalkozik egyházi ügyekkel, melyeken azon elv vonul keresztül, hogy az egyháznak adómentességi jogot kell élveznie és hogy a papság által vagy ellen elkövetett vétségek külön szempontok szerint ítélandók el. *Ina* királynak, ki Krisztus után 688 körül lépett a trónra, híres törvényei határozott emelkedést mutatnak úgy társadalmi, mint politikai tekintetben is. A büntetőjogi tekintetek alá eső vétségekre szabott törvények mellett számos törvény foglalkozik ezek közt egyenesen egyházi ügyekkel is. Mutassák ezen törvények szellemét következő idézeteink: „Istennek szolgálói tartoznak saját törvényeiket megtartani“ ; „a gyerme-

keket harmincz solidi büntetésének a terhe alatt harmincz nap alatt meg kell kereszteltetni“; „a rabszolgát, ki az Úr napján gazdájának parancsolatára dolgozik, ebből folyólag szabadon kell bocsátani“; „a szentély joga felhasználható egy bűnös életének megmentésére, de ő ezért viszonszolgálat-tal tartozik“. Több érdekes példa fordul elő a Nagybritániában a hetedik század első részében megjelent közpolgári és büntető törvénykönyvekben arra nézve, hogy az egyház és az állam hivatalos szolgálói miként büntetik meg együtt a papi egyének által elkövetett vétségeket.

A *Liber Landavensis* elmondja, hogy *Ouedeaus* clandaffi püspök a hetedik század elején miként közösi ki *Mensig* és *Morgan* glamorgau királyokat. kik, miután a püspök jelenlétében egyes szent ereklyékre barátságot esküdtek egymásnak, ezt megtörve, gyilkos harczra keltek egymás ellen és a vádlottak, ismét kibékítettvén, egy-egy darab földet ajánlékoztak oda a clandaffi püspöki székeknek. Ugyanezen munka hasonló esetet beszél el a *Gwoednerth*, gventi király által elkövetett testvérgyilkosság ügyében és *Eddius* Wilfridről írt életrajzában (Kr. u. 709.) említi, hogy Wilfrid, e szent püspök, egy alkalommal az oltár előtt állván, a nép felé fordult és „a királyok előtt előszámlálta azon földeket, melyeket korábbi királyok adományoztak az egyháznak és azon szent helyeket, melyeket a brit papság, az ellenség elől menekülvén, hátrahagyni volt kénytelen“. Ebből arra lehet következtetni, hogy az angol-szász királyok tehát újra megajándékozták a brit egyházat azon földekkel, melyek ennek korábban már birtokában voltak.

Csiky Lajos.

FELELŐS-E A KERESZTYÉN VALLÁS A KERESZTYÉN NÉPEK BOTLÁSAIÉRT?

A keresztyén vallás programja csodálatos egyszerűséggel és fenköltiséggel van a karácsonyi üdvözetben kifejezve: „dicsőség a magasságban az Istennek, békesség a földön és az emberekhez jóakarattal“. Igen, ez a vallás oly közelbe akarja emelni Istenhez az embert, a hol már Istennek szeretete szinte élővé lesz a szivekben és az embereket arra bírja, hogy minden viszályt és gyűlölséget maguk alá temessenek; megalapítani kívánja a békességet e földön, hogy aztán a legteljesebb és legmagasabb értelemben vett emberi méltóságnak szabad utat nyisson a kifejlődésre, hogy az ember tehetségében rejlő minden jó és nemes kiképződhessék és megérlelődhessék. De ha kérdésbe tesszük már, hogy vajjon megvalósult-e ez a program a keresztyénség történetében, s hogy prófétai képet használjunk, eljött-e az új ég és új föld a várakozó emberiség számára? — Kénytelenek vagyunk azt felelni, hogy a keresztyén népek története sok részben vérrel és könnyel van írva és hogy az nem felel meg igazán az evangéliom megindulási korszaka nagy várakozásainak. Igen, még ma is távol állunk attól, hogy megünnepelhessük az igazi nagy karácsonyt oly értelemben, hogy elmondhassuk: a győzelem a miénk, czélt értünk, az emberiség valóban azzá lett, a mivé annak ezen program szerint lennie kellett.

Az emberiség nagy vallásai közül egyik sem váltotta be a maga programját olyan mérvben, mint a Mubamed vallása. Ha ez az arab vallás-alapító végig járná ma Ázsiában és Afrikában híveinek táborát, meg lehetne elégedve az eredményével és elmondhatná magában: ez a 150 millió hívő azt teszi, a mit én mondtam neki. Ő öt parancsolatot állított fel vallásának főszlopzata gyanánt. Az első parancsolatot így hangzik: higgyed, hogy csak egy Isten van és ő Muhamedet küldte próféta gyanánt; a második parancsolat ez: imádkozzál

napokint ötször arczal Mekka felé fordulva; a harmadik parancsolat ez: böjtölj évente egy hónapon át, vagyis ezen idő alatt napkeltétől, napnyugtáig se egy harapás kenyeret, se egy korty vizet ne végy magadhoz; a negyedik parancsolat ez: alamizsnálkodjál; az ötödik parancsolat: zarándokolj legalább egyszer Mekkába. A kinek muhamedán országokon visz keresz-tül útja, annak azonnal szemébe ötlük, hogy a muhamedánok milyen erősen ragaszkodnak hitükhöz, milyen lelkiimeretesen ügyelnek a vallási szabályokra. Láthatja, hogy a muhamedánok falun úgy mint városon, bárhol legyenek is, mikor érkezett az imádkozás ideje, földre borulnak s elmondják az előírt imaformát. Aztán milyen szigorúan megtartják a böjtöt! Böjthavában (Ramadán) láthatni munkásokat, a kik egész napon át rekkenő hőségben tartják az ekét, a nélkül hogy egy korty vizet innának. Láthatni a városokban futárokat, a kik délig, délután előkelők kocsija előtt lovagolnak, a nélkül hogy egy harapás kenyeret, vagy egy nyelet vizet vennének magokhoz. És hány meg hány nagy csapat zarándokol éven-kint Mekkába. Minden Mozlim szívében él a vágy, hogy életében legalább egyszer láthassa a szent várost és hétszer körül haladhassa a szent Kaabat. Aztán a szegényekről sem feled-kezik meg a mozlim. A régi vendégszeretet még mindig meg van, a szép és nemes erkölcs ismertető jelének tekintik kenyeret adni az éhezőknek, vizet a szomjúhozónak. Lehet-e csodálni, ha egy oly vallásban, a melyhez a hívek ilyen szorosan ragaszkodnak s ez által annak komoly és méltó tartósságot kölcsönöznek, még mindig nagy az életerő! A muhamedán hit mind beljebb hatol Afrika bensejébe és azt meg kell adni, hogy mint hajdan Arabiában, úgy ott is a magasabb művelt-ség és erkölcsiség hordozójaként jelenik meg. Muhamed az arabokat durva és elvadult pogányságból emelte ki a maga idejében; rettenetes erkölcsök karjaiból bontotta ki, a melynek megfelelőleg temérdek hajadont temettek el élve; nagy testvér-néppé egyesítette az arab törzseket, a melyek állandó ellen-ségeskedésben voltak egymással s a melyek közt századok óta nem volt szünete a vérontásnak. Sőt még többet is tett. Jóllehet szent harcra tüzelte híveit, de megparancsolta nekik, hogy kiméljék a védteleneket, tartsák szentnek a nők és gyer-mekek életét, legyenek türelemmel a zsidók és keresztyének iránt. A muhamedánok történetében aligha fordul elő annyi kegyetlenség, mint a keresztyén népekében, nevezetesen olyan kegyetlenség, mint a milyent a keresztes hadak Jeruzsálem elfoglalása után elkövettek, a kik 10,000 muhamedánt öltek le a templom piacznán és Jeruzsálem minden zsidáját, férfiakat,

nőket, gyermekeket a zsinagógába terelték, hogy azokat együttesen megégessék. A muhamedán nem ismer inquisitiót, nem írt össze ezer meg ezer eretneket, kiknek máglyán kellett elhamvadniok hitökért. Igen ez a vallás túlszárnyalta célját. Ez a vallás, a mely benső lényegét tekintve pásztornépek vallásának látszik, nagy és feltűnő műveltséget ért el különösen Spanyolországban Spanyolországot elfoglalták ugyan, de el is néptelenítették a keresztyének, elpusztították virányos völgyeit, úgy hogy a mai keresztyén Spanyolország csak árnyéka a régi muhamedánkori dicsőségnek. Úgy-e tisztelt közönség, a világtörténet eme tényei mélyen megaláznak bennünket. ha van szivünk a Jézus Krisztus evangélioma iránt?

De hát mért nem teljesedett be jobban a keresztyén vallás programja? Hiszen ez a vallás hasonlíthatatlanul szebb célú tűzött az emberiség elé, mint Muhamed. A keresztyén vallás mindenekelőtt az érzület belső megszentelődéséből kívánja: „szeressed Istent mindenek felett teljes szivedből, teljes lelkedből és minden erődből“. Legfőbb és végső követelés gyanánt pedig ezt tűzi ki: „legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes“. Tehát nagy és erős törekvést vár az embertől, utasítja a végtelenség magaslatai. tehát egy oly cél felé, mit az ember tökéletesen el nem érhet soha. Könnyen érthető, hogy az ember nagyobb készséggel veti alá magát Isten törvényének, ha az csak ennyit kíván tőle: ismerd el az Isten egységét és gyakorold a határozottan körülírt négyféle vallásos szokást, mintha azt mondják neki: feszítsd meg minden erődet és soha ne fáradj el ama cél után való törekvésben, a melynek dicsősége Istenben határozódik. Ezen követelés fensége elijeszti az embert, elkedvetleníti elannyira, hogy még azt sem teszi, a mit gyenge erejével megtehetne. Innen van a muhamedán világ nagyobb hithűsége, nagyobb eltökéltsége, a valláshoz való erősebb alkalmazkodása, mint a keresztyén népeknél. Pedig a keresztyén vallás olyan csodálatos lelki dicsfényt rejt magában, hogy ez mindamellet is nagyobb eredményt ért volna el, ha nem volna útjába négy nagy szellemi hatalom: 1. a görög-római világfájdalom, 2. a görög tudás, 3. a zsidó törvény és 4. a római jog.

A görög-római világfájdalom. Már Plátó, a mélyérzésű bölcs megmondotta azt az emberi lélekről, hogy ennek valódi hazája a földöntúli világban van és hogy ez a földi élet tartama alatt állandó honvágyat érez a világosság amaz országa iránt, a melyből credt. Plato eme gondolkodása nyomán aztán azt tanították a későbbiek, az ú. n. Neoplatonikusok és Neopythagoreusok, hogy az embernek ki kell menekülni a világból,

fel kell adnia a földi örömeket és élvezeteket, mindenekelőtt le kell mondania a családi boldogságról, gyakorolnia kell magát, a mennyire lehetséges, a nélkülözés és lemondásban, meg kell elégedni a puszta növényi eledelokkal és meg kell vetnie a világ minden fényét és dicsőségét. Száz meg száz ú. n. philosophust lehetett látni, a mint durva, hosszú köntösbe burkolva körüljárták Itália és Görögország városait és mutogatni próbálták a világnak, hogy nem sokat törődnek koruk műveltségének és élvezetnek fényével, hogy szívesen és édes örömet megvannak a nagy egyszerűségben és kevélyek koldus öltönyükre. Igen a pogányok legjobbjai és legnemesebbjei nagy hajlamot éreztek a világkerüléshez, úgy hogy akkor, épen e miatt, a lemondó és hontalan életet philosophusi életnek nevezték. Élni mint egy világbölc, annyit tett, mint megvetni a világot, lehetőleg koldusként járni be azt, vagy elhagyott vidéken a világ hiábavalósága felett elmélkedni. Ez a világkerülés, kimerültség, a műveltség és polgárosultság, művészet és tudomány ez a megvetése, a mit a pogány világ a legfőbb érdem gyanánt magasztalt, erővel behatolt a keresztyén gyülekezetekbe is. Pedig a világkerülés egyáltalában nem volt a Jézus Krisztus gondolatában. Ő, a ki azt mondotta: „ha olyanok lesztok, mint a gyermekek, semmikép nem mehettek Istennek országába“, nem nézhette sötét szemüvegen a világot, nem akarhatja, hogy csüggeteg fővel járjuk át a földi világ völgyeit; nem, ő azt akarja, hogy minden megtámadtatás közepette, minden bajvívásban, a mely ránk nehezkedik, felémelt fővel, nyugodt szívvel haladjunk pályánkon s az örök szeretet és hűség minden bizonyosságát nyílt szemekkel nézzük. Ő mindig, de mindig munkára serkentett és sohasem volt barátja a kegyes semmittevésnek. „Úgy fénylnek a ti világosságatok az emberek előtt — mondja ő — hogy mások is lássák a ti jó cselekedeteiteket“ „nem minden, a ki ezt mondja: Uram, megyen be a mennyeknek országába, hanem a ki cselekszi a mennyei atyának akaratát“. Igen; ő fokozni kívánja munkakészségünket, hogy mi mint hű szolgák, a nekünk adott talentumokat, ha lehetséges, megkészserezzük, mint ő, ki a legbuzgóbb munkás vala. Igen, az evangéliom erejének kovászként kell áthatni egész életünket s az emberi életnek nagyban és kicsinyben új erőket és gyökereket kell kölcsönöznie.

Az evangéliom legbensőbb lényegében tehát nincs semmiféle világkerülés, hanem világmegdicsőítés és világnemesítés. De mindamellet is jól tudjuk, hogy a keresztyének miért léptek a görög és római bölcselek örökébe és miért ölelték magokba a világkerülés iránti vonzalmat: elsőben is azért, mert

azt hitték, hogy a jelenvaló világ elmulásához közel vagyón; másodsor azért, mivel az akkori műveltség és polgárosultság egészen telítve volt pogány elemekkel és ez a műveltség kemény harcot vívott azzal a keletről fakadt szerény keresztyén vallással, a mely világszerinti műveltséggel nem dicsekedhetett és nem is akart dicsekedni. Pedig milyen végzetes volt épen akkor, hogy a keresztyének hinni kezdték azt, hogy a világkerülő élet Istennek tetsző élet. Igen, míg a martyrkorona ott lebegett szemeik előtt, addig még vissza lehetett tartani azt a zordon vágyódást. Örült, a ki vértanuként halhatott meg. De mikor már nem volt kilátás martyrkoronára, akkor önkéntes martyriumot kívántak magokra venni az emberek. A buzgó keresztyének százankint, ezrenként odahagyták hivatalukat, üzletüket, hogy kopár vidékek magányában tétlenül elmélkedjenek a világ hiábavalósága felett, megelégedve a legcsekélyebb mérvű táplálék és menedékkal, azt vélve, hogy csak most vannak igazán Istennek tetsző állapotban. Tehát a legjobb és legbuzgóbb emberek a helyett, hogy az evangéliumot beépítették volna a világba, kimenekültek belőle és átengedték annak hatalmát és befolyását, gazdagságát és műveltségét a nyersebb és közönségesebb embereknek. A kegyes lelkek elé ezt a jelszót írták: tőrjete, szenvedjete, rövid az élet, ez nem a ti hazátok. Hogy jól, vagy rosszul folyik-e itt dolgotok, az nem határozó, midőn a rövid földi álommal az örökkévalóság áll szemben; az igaz hűség a világ zajával soha sem jó közeli érütközésbe! Így történhetett meg, hogy a keresztyénség legkiáltóbb nyomorúságai nem enyhítették, hogy hiányzottak folytonosan a hősök, a kik a hatalmasoknak lelkükre beszéljenek s gyógyítsák a sebeket, a melyek pedig nyilvánvalók voltak, mivel a kedélygazdag egyének csak a pusztában és zárdafalak között voltak feltalálhatók. A görög-római világfájdalomnak ez volt a végzetes öröksége.

De nem kevésbé volt végzetes a keresztyénségre nézve a *görög tudás* is. A vallás, hogy azt ismételve és ismételve is hangsúlyozzam, élet, a lélek legbensőbb, legszentebb élete, a mit átérezni és átélni kell, a mely egyénről egyénre száll át. Épen ez az igazság vált teljes bizonyossággá az emberiségre nézve a Jézus Krisztus által. Ő maga is több egy pusztá tanítómesternél, mert a vallás nem csupán tan soha és semmikor. Ha Jézus csak egy nemes, fenkölt gondolkozású tanító lenne, a ki az ő felemelő tanításait példányszerűen igazolta saját életével, soha sem gyakorolhatott volna olyan hatást az ellenálló emberiségre, semmikép sem tarthatta volna fel méltóságát napjainkig. Hogy sajátlagos fenségét átérthessük

végig kell néznünk az emberiség vallástörténeti mozgalmainak egész foglalatát. Indiai, perzsiai, babyloniai, mexikói sejtelmeket vártak attól, a ki az emberiséget az ő mélységes szomorúságából kiszabadítja, várták, hogy föltétlenül biztosította azt Istennek kegyelméről, hogy az megtapasztalhassa az ő szeretetében az örök szeretetet, úgy kívánták azonban, hogy emberi egyszerűséggel és igénytelenséggel lépjen fel, hogy az emberiség testvérként üdvözölhesse őt. És Jézus valóban ilyen végtelen igénytelenségben lépett fel, emberfiának vallva magát, bár legbensőbb tudata szerint Istennek fia volt. Igaz, hogy a régi egyiptomi királyok is istenfiaknak hívták magukat, de csak nagy, földi hatalmuk érzetében; Jézus ellenben az ő legszentebb szeretete érzetében; a mely bevilágítja egész lényét, egész egyéniségét. Ha mi Jézusnak saját öntudataról szóló nyilatkozatait végig nézzük, nem találunk másra, csak olyanra, a melyben ő Istent atyjának nevezi. Ez a név az ő lelkének legbensőbb természeti hangja volt. És innen van az, hogy a kik ismerték az ő benső lényét, az ő szeretetében minden időben Istennek szeretetét tapasztalták meg. Jézusnak a nyugtalan emberiség iránti egész könyörülete azonban a *kereszthalálban* van — mint gyúponiban — összegyűjtve. A reszkető, megalázott és aggódó emberiségre, mint megfeszítettnek van felülmulhatlan hatása és befolyása Mennél többet foglalkozunk halálos szenvedéseivel, annál erősebb bizonyítékot nyerünk arra nézve, hogy itt nem pusztá földi szeretet áll előttünk, hanem maga az örök világosság világossága, az örök kegyelem kegyelme; ez a szegény megfeszített kezesünk nekünk arra nézve, hogy a világmester végső és legmagasabb gondolata az emberiség iránti szeretet és könyörület gondolata volt. Ez egy olyan egyszerű tény, mit csak a tudatlan tagadhat. A görögök már a helyett, hogy egyszerűen átadták volna magukat ezen hatalmas egyéniség befolyásának és megtapasztalták volna, mint az első keresztyének, a Krisztusi szeretetnek a vele való szellemi együttlétben nyilvánuló erejét, feltalálták azt a szükségét, hogy ezt az új, sajátlagos lelki életet, a mit az apostolok keletről vittek be hozzájuk, a magok világből-cseletével kössék össze, hogy az új lelki tapasztalatokat iskolai modorban szétboncsolják és az így nyert eredményeket tudományos rendszerré dolgozzák fel. A görögök az ókor nagy theoretikusai voltak. Ők a tudást becsülték a legtöbbre; maga Sokrates azt nevezi tökéletes embernek, a ki leggazdagabb tudással rendelkezik. Sőt azt hitték, hogy ha az ember a valódi tudás birtokában volna, akkor önként megváltoznék minden, önként jelentkeznék minden erény és az emberhez

méltó nemes életnek minden bizonyága. A görögök tehát fölibe emelték az ismeretet az Isten szerint való élet közvetlen, benső tapasztalatainak. Csakhogy aztán, mihelyt oda juthattak, hogy elméletekbe és tantételekbe foglalják azt, a mit természeti mivoltánál fogva egészen felfogni és megragadni azért nem lehet, mivel a végtelen lényvel áll összeköttetésben; természetes, hogy különféle elméletek alakultak és vita támadt a felett, hogy a Jézus Krisztus istenemberi életét hogyan kell tulajdonképen tudományosan felfogni? Egyik rész azt mondta: Krisztus egyenlő Istennel, a mivel azt az igazságot akarták védeni, hogy Krisztusban Istennek szeretete ragyog alá az emberiségre. A másik rész azt mondta: Nem! Krisztus csak hasonló Istenhez, hiszen ő maga is imádkozott Istenhez: „Ne az én, hanem a te akaratod legyen meg“. Ő maga is küzdött és aggódott. Ő testvérünk volt nekünk, a mint Pál apostol mondja, ő az elsőszülött a testvérek között. Tehát az Istenhez csak hasonló és ez már nagy különbség. Így vitatkoztak egymással. A vita aztán mind magasabb lánggal lobogott és aztán olyan kérdések tétettek a piaczi közönség szenvedélyes megbeszélésének tárgyaivá, a melyeknek valódi értelmét a legélesebb elméjű és legtudósabb szellemek sem ismerték. Egy nagy és nemes nép, a keleti gótok népe épen eme viták folytán ment szomorúan tönkre. Majd megint egy újabb vita-kérdés támadt, hogy vajjon Isten kegyelmének köszönhetünk-e mindent? Isten-e az egyedül, a ki erőt kölcsönöz, minden jó végbevételére, vagy hát szabadakaratú lény az ember, a kinek küzdeni és munkálkodni kell azért, hogy felül maradjon? A szabadság és szükségesség, az isteni mindenhatóság és emberi felelősség egymáshoz való viszonyának roppant nehéz kérdése századokon át nem juthatott békés megoldásra. Látszólag a legvilágosabb érvekkel és szertelen izgatottsággal harcoltak mellette és ellene. Néha durva erőszak tiporta le az ellenzőket, bensőleg azonban egyik felfogás sem érezte magát legyőzöttnek. Ki ne tudná, hogy a reformáció műve is nagyrészen azért hiúsult meg, mivel a lutheránusok és reformátusok (Zwinglianusok) nem tudtak megegyezni egymással az úrvacsora szereztetése igéinek értelme felett. Pedig mily könnyen ki lehetett volna a vitát egyenlíteni, ha egyszerűen azt mondják: Kedves barátim! Halljátok meg, hogy miként szerzette Jézus az utolsó vacsorát, hallgassátok meg az ő tulajdon szavait; merüljetez bele ezekbe a szent elméletekbe úgy, mintha együtt ülnétek a tanítványokkal az asztal körül, mintha az Úr maga nyujtaná nektek a kenyeret és a bort és éreztétek, hogy ez a szent vacsora a legfenségesebb és legszentebb isteni és emberi

szeretet kiábrázolása kíván lenni és engedjétek ezt a vendégséget úgy munkálkodni magatokban, a mint azt Krisztus kívánta és ne gondoljatok a tudósok fejtegetéseivel. Nem, ennek nem kellett volna megtörténni. Oly sokszor elfelejtették a keresztyének mind e mai napig, hogy nem az evangéliomi elbeszélések magyarázatán fordul meg a dolog, hanem azon, hogy maga Krisztus legyen élő az emberiség kebelében. Mert az bizonyos, hogy nem az a fődolog, ha vajjon azt állítjuk-e a napról, hogy az tüzes korong, vagy azt, hogy az egy nagy világtest, hanem igenis az, hogy az fénylik és melegít s fentartja életünket.

A tantételek feletti eme heves küzdelemhez aztán a *zsidó törvény* végzettségűsége is csatlakozott. Mózes vallásának rendkívül nehéz és heves harcot kellett a régmúlt századokban vívnia a sívár, üres pogányság ellen. Abban a nagyon is ókorban még nem hittek az igazság világot meggyőző hatalmában, hanem úgy vélekedtek, hogy az igazság ellenségeit külső erőszakkal kell ártalmatlanná tenni. Ezért parancsolta a törvény, hogy az országban nem szabad tűrni semmiféle pogányt, meg kell őket semmisíteni, névszerint a kanaánitákat, perizeusokat, jebuzeusokat és a többi ezekhez hasonlókat. És ha valamelyik izraelita hajlandóságot mutatna a pogány vallás iránt, azt meg kell kövezni és a botránkozást a mily hamar csak lehet, meg kell akadályozni. Így aztán a keresztyének is azt hitték, hogy nekik is ezeket a kegyetlen, vérrel írott törvényeket kell alkalmazniok elleneikkel szemben. Felteszszük, hogy azokban a hittételek körül forgó vitákban minden egyes azt hitte, hogy az igazság az ő részén van. És a mint a dolog természete hozza magával, ez a felfogás összefüggésben volt az ő egész lelki életével, egyéniségének legmélységesebb titkaival. Úgy gondolkozott minden egyes ember, hogy neki kötelessége védeni az ő legfőbb szentségét, míg ellenben a vele ellentétes véleményen levő egyénekben Istennek gonosz és alávaló egyéniségeit vélte látni. Istennek akarata az, a mint a törvény is hirdeti, hogy ezt az ellenséget minden lehető módon ki kell irtani. Így állottak elő azok az ismeretes vallásüldözések. Így jutott a keresztyénség az inquisitiohoz, az eretnekek égetése és a másként hívők tömeges üldözéséhez. Így téveszté szem elől azt az igazságot, hogy a hit minden léleknek a legdrágább és legszentebb tulajdona, a mihez nyulni senkinek sem szabad. És mikor aztán az emberi szenvedélyek szabadon csaponghattak, egyszerre feljogosítottnak érezte magát a sötétség minden hatalma a bosszúállás, gyűlölet és irigység s a hitbuzgalom és hithűség köpenye alá rejtőző minden gyalázatosság

arra, hogy a másként hívők ellen állást foglaljon. Oh, mennyi iszonyat van azokon a lapokon, a melyek a vallásháborúk és hitüldözésekről szólnak! Oh, ha magunk elé képzeljük azt a szelíd Jézust és azt kérdezzük, hogy ha ő végig léptetett volna a fanatikuskok eme táborán, vajjon mit érzett és mit gondolt volna magában? Nem kellene-e mindnyájunknak bevallanunk, hogy egy-egy újabb keresztre feszítés leendett rá nézve, látni azt, hogy azok, a kik az ő tanítványainak hívják magokat, megfélelkeznek a legfőbb dologról, a szeretetről, a mely hosszútűrő és kegyes; meg a főparancsolatról, a mely így hangzik: „Új parancsolatot adok nektek, hogy egymást szeresétek, a mint én szerettelek titeket“.

A keresztyén alapigazságok győzedelmének negyedik főakadálya a *római jog* volt. De hát mit keres itt a római jog? Az ókor népei között a rómaiaknak volt kiváló tehetségük ahhoz, hogy az emberi társadalom viszonyait egyszerű és világos határozmányok szerint rendezzék és a köztörvényeket szigorú következetességgel alkalmazzák a nyilvános és családi élet végtelen gazdag változataira. A római jog komoly, de egyszersmind zordon méltóságot árul el a maga szigorával, következetessége és kiméletlenségével. A római nem a kedély, nem a nyájasság embere volt. Az ő legmagasabb gondolata alaki jog volt, a mely jognak érvényesülnie kellett, még ha a világ összedőlt volna is miatta. Ezen jog erejénél fogva volt az apának csaknem korlátlan hatalma családjá felett, ezen jog erejénél fogva volt a rabszolga az ő urának föltétlen tulajdona. Ennek a jognak nincs tudomása a könyörületről, az egyetemes emberi méltóságról. Szigorúan és kegyetlenül bünteti a vétket, nem veszi tekintetbe az enyhítő körülményeket. A pogányságban gyökerező alapelvénél fogva kérlelhetlen szigorral vonja le a következményeket, még ha azok ezer ember boldogságát zúzzák is össze. A törvény valami csodálatosan finom gépezet érzéketlen pontosságával működött. Milyen idegen előttük eza jelszó: az igazságosság a szeretet formája legyen csupán. A keresztyén vallással egészen új világ és életnézlet lett uralkodóvá, csak hogy a keresztyénség jobbjai bucsút mondtak a világnak, zárdába vonultak és nem törődtek a világgal. Senki sem vette magának a fáradságot, hogy az új keresztyén alapelveket átvigye a keresztyén népek jogrendszerébe, hanem századokon át fenmaradt a római jog a maga merevségében, szigorúságában, sőt gyakran kegyetlenségében. Maga az egyház is ehhez a joghoz alkalmazkodott és ép azért lett sokszor olyan kegyetlenné és könyörtelenné; megsemmisíté a virágzó életet, összezúzta a sziveket a helyett, hogy megmentette volna őket.

Ezért nem kísérle meg századokon át nagyban és egészben a rabszolgaság megszüntetését, a foglyok sorsának enyhítését. Mindez a római jog önkényére volt bízva.

Csodálkozhatunk-e tehát azon, ha a keresztyénség eme négy erős szellemi hatalommal szemben nem hajtotta a századok folyamán át mindazt végre, a mit végre kellett volna hajtania? Mind e mellett is a keresztyén vallás sokszorosán megkötött, de nem élettelen hatalom volt. Ha a történelem titkos lapjait kutatjuk, minden időben fogunk oly egyénekre bukkanni, a kik Jézus Krisztus által szert tettek arra a magasabb nemű békére, a mely az Istennel kibékült, Istennek szentelt kedély bensőségében állt. akadni fogunk olyanokra, a kik az igazi istenfiak boldogító szabadságával dicsekedhettek. Láthatjuk, felismerhetjük a keresztyén szellem nyilvánulását a művészetben, a mint a kegyes vágyódás és Istenben való öröm csúcsíves boltozatokat, méltóságos tornyokat, nagyszerű templomokat emel, a mint a zene fenséges alkotásaiban az Istent kereső és Istennel megbékült szív minden öröme, minden fájdalma kifejezésre talált. Igen, a mit a lélek benső vallásos életéről szóval kifejezni nem lehet, azt vissza tudta adni a hang, a zene, az ének. És a mire egyetlen lelkész sem képes, hogy t. i. kielégítse minden egyes ember Isten utáni vágyát, az igen szépen sikerült az Istentől megáldott művésznek, Bach Sebestyénnek, a ki az ő Mátépassiójában, egyazon magas légkörbe képes felemelni a legkülönbözőbb sziveket és képes rálehelni a hallgatókra az isteni szeretet és örökkévalóság fuvallatát. Így érvényesült a keresztyén tapasztalat azokban a megragadó énekekben, a melyek a keresztyénség közkinccseivé lettek. Csak ezt az egyet említem közülök: „Óh szent fő tele vérrel, sebbel“. Sőt arról a hatalmas theologiai szellemi munkásságról sem lehet kicsinylőleg beszélnünk, a melyből a szenvedélyes küzdelem daczára kiérzett az a tiszta szent hevület, a mely az egyszer felismert igazságot megerősíteni és minden beteges tévelygéstől megóvni kívánta. Főleg azonban a keresztyén szeretetben sem volt hiány egyetlen egy században sem. Épen abban a korban, mikor a hitviták legnagyobb hullámokat vertek, akkor támadtak olyan kegyes érzésű nők, mint egy Olympias nevű gazdag és előkelő özvegy Konstantinápolyban, a ki a maga gazdagságát és szépségét nem becsülte olyan magasra, hogy azt fel ne áldozza szegények és betegeknek és a ki Konstantinápolyban és környékén a szegények és alacsony sorsúak körül egész életén át diákonissa tisztet teljesített. És ha végig tekintünk a jelen koron, nem kell-e örömmel beismernünk, hogy a keresztyén öntudat olyan erővel

és hatalommal ébredt fel, mint ezelőtt soha? Nem kell-e egész határozottsággal azt mondanunk: az emberiség igazi kegyességének a javarészét manapság is a keresztyén szeretet teljesíti. Az állam állíthat kórházakat, megtehet mindent a betegek okszerű ápolása érdekében; de nem tudja megrendelni azt a szeretetet, a melynek puha keze, lágy csengésű hangja van, a mely könyörülettel takargatja a betegek fájdalmait és szorongásait. Az állam összeszedheti az árvákat és elhagyott gyermekeket, de azt az igazi, bensőségteljes apai és anyai szeretetet senkinek sem ültetheti be a szívébe. Az állam rákényszerítheti a felnőtt gyermekeket arra, hogy teljesítsék szegény atyjuk és anyjuk iránti kötelességeiket, de nincs elég hatalma ahhoz, hogy felébressze a gyermeki háládatosságot a fiak és leányok szívében. Ép azért, ha tisztán akarunk látni, azt kell mondanunk, hogy a Krisztusi szeretet ad melet, fényt és napsugárt az életnek nagy és kis körben egyaránt. Nem a keresztyénség hurczolta bele a világba a rabszolgaságot, sőt ez mondta a rabszolgának: szolgaságod daczára is nagyra hivatott vagy, alacsony sorsod daczára is előkelő lélek birtokosa vagy. Nem a keresztyénség vétke a nagy városok alsó néposztályának nyomora, sőt a keresztyénség rázta fel mennydörgésszerű erővel az alvó lelkiismeretet, ez figyelmeztette az emberiséget a gyengék és alacsony sorsúakért tartozó felelősségre. Nem a keresztyénség az oka a rémes háborúknak, sőt épen ez küldi ki a csataterekre a maga diakonusait és diakonissáit a fehér átkötőre alkalmazott vörös kereszttel, hogy a golyózápor közepette felszedjék a halottakat és sebesülteket és az emberi szenvedélyek bőszültsége közepette megmutassák a világnak, hogy az emberi szív a legnehezebb és legaggasztóbb perczek közepette is képes az égi szeretetre.

Tehát nem a keresztyén népek irányítják a keresztyénséget, hanem igen is ez irányítja a keresztyén népeket. De ne azt mondjuk, hogy a keresztyénség irányítja a népeket, hanem mondjuk inkább azt, hogy a Jézus Krisztus, a ki a mi vallásunk teljes, halhatatlan életerejének birtokosa. Az ő öntudatának kell az emberiség öntudatává lennie, csak akkor fogja aztán összetörhetni a vad szenvedélyek és aljas önzés lánczait és úgy lesz képes, lelki vágyát követve, akadálytalanul felemelkedni a szent életnek ama derüs magaslataira, a hol az örök szeretet napfényének hatása alatt minden emberileg szép és jó boldogító tökéletességre jut.

Dr. Furrer után

Ruszkay Gyula.

EGYHÁZI SZEMLE.

Hazai egyházi szemle.

A millennáris esztendőnek vége. Most már ne tegyünk érte szemrehányást se másnak; se magunknak, hogy épen a protestáns egyháznak minő kicsinyes szerepe volt a nagy nemzeti ünnepélyességeknél s minő gyarlón volt képviselve az ezredéves kiállításon. Talán most már a felett se rekrimináljunk, hogy egyházi életünk nagyobb dicsőségére, nem csekély számmal megfogyva jöttünk át az ezeregyedik esztendőbe. A nagy vallásszabadság és vele a reverzálisok, a licenziát nyert szekták és a római katolikus egyház, egészen természetesen mi tőlünk harácsolnak el egy csomó embert, mert ez a legkönnyebben ment.

Hadd temessék el a halottak az ő halottjaikat; te pedig kövess engem! — mondá Üdvözítőnk. Szemrehányás, bánkódás, bírálgatás csak elkedvetlenít és semmit nem használ. Csak tagadólagos értékű; de semmi határozott építő erő nincs benne. A megtörtétekkel és az elmúltakkal le kell számolnunk. Ha volt bennük valami tanulság, azt okulásunkra mint „pénztármaradékot“ át kell vinnünk az új folyó számlára; de a fődolog, hogy a szárnyas idővel tovább menjünk és munkálkodjunk míg nappal vagyon. Positiv erő csak a munkában van s az, a ki csak egy ásó nyomnyi földet vitt valamely épülethez, többet tett, mint a világ valamennyi kritikusa, a mely megállva a mű előtt nagy műértéssel kifogásolgatja az architektúrát, a kivitelt s hiábavaló óhajtásokként mondogatja el, hogy ezt, vagy amaszt, így vagy amúgy kellett volna csinálni.

Benne vagyunk az ezeregyedik esztendőben. Micsoda felséges perspectiva egy második ezer év ez előtt a mindig csak növekvő, izmosodó, fiatal nemzet előtt. a melyet tiz század sem tudott megvénteni s van benne élni ma is „hit,

jog és erő!" De hogy ez a „hit“ ne önhittség, elbizakodottság, hanem bizalom legyen a magasabb nemzeti missióban és ehhez való hűség; a „jog“ ne üres követelődés, hanem szent kötelesség, és az „erő“ ne dülő szenvedély, hanem munkában fáradhatatlan és kitartó erély: mindez az egyház feladata. „Kard szerezte, de a kereszt tartotta meg e hazát“. Tökéletesen igaz, csak hogy sem nem a pápai, sem nem az esztergomi primási drágagyöngyös és ékköves kereszt, hanem a kereszt tudományáról szóló evangéliom. A pápai és a primási kereszt régen szolgaságba hajtott volna bennünket s régen a Gesamt-Monarchie-ban vesztettük volna el nyelvünket és nemzeti individualitásunkat. Az evangéliomi erők szabad egyéniségeket fejlesztenek s a kegyelemből hit által való megigazulás munkára, az egyéniségnek érvényesítésére ösztönöz, nemcsak, de kényszerít. Ezt kell ennek a nemzetnek, e nemzet minden tagjának a lelkébe vésni, ezekkel az erőkkel kell áthatni. A mi egyházunk feladata ezt a nemzetet megszentelni s felséges missiójának tudatát benne ébren tartani. Erre sem a római egyház, sem a széthúzó szekták nem alkalmasak. S miután egyházunknak politikailag nem kisebb a feladata, mint egy nemzetet megtartani egy második ezredévre ezen a földön és ennek a nemzetnek szupremáciát és pedig szellemi szupremáciát — mert csak ez az egyetlen felsőség jogosult — biztosítani: azért egyházpolitikailag egyetlen ponton sem volna szabad önkormányzatának védbástyáiból még csak egyetlen szeglet tornyocskát sem feladnia. Fel-tétlenül igaza van *Buza* János sárospataki tanárnak, mikor a „Sárospataki Lapok“ m. é. 50-ik számában határozottan „nem“-mel felel arra a kérdésre: „A sárospataki ev. reform. főiskola részére igénybe vegyük-e az államsegélyt?“ S tagadó válaszát gyönyörűen indokolja egyházpolitikai és paedagogiai szempontból. Erőteltjes, szabad, nyílt és teljesen igaz hang. Mennyire elüt tőle az a másik, egészen századvégi felfogás, a mely ugyanebben a kérdésben a 47. számban nyer kifejezést: „Kárpótlásul minden tartózkodás nélkül elfogadhatjuk — úgymond — anyagi erőink gyarapítását, mert a hol a pénz, ott a hatalom és boldogulás“. Hát mi is oda jutottunk a Mammon imadásához? A hatalom és a boldogulás börziáner felfogás szerint igenis a pénznél van; de ethikai felfogás szerint a lélek erejében és a szellemi szabadságban. Demie vierges nincsenek, csak a francia romlott, frivol irodalom tud ilyenekről. Vagy egészen állami iskolák, vagy egészen egyháziak; de ezek a kételtűek nem felelnek meg sem az állami, sem az egyházi magasabb paedagogiai céloknak. Az nem

argumentum az államsegély mellett, hogy az 1888-iki középiskolai törvény már úgyis ránk szabta, hogy csak állami képesítéssel bíró tanárokat alkalmazhatunk, hogy tanárainknak jövőjét a nyugdíjtörvény biztosítván, a tanárok jóltevőjüket az államban látják, hogy úgyis már az állam kormányképviselőket és tankerületi főigazgatókat küld iskoláinkba stb. Ez mind nem zavarja iskoláink önállóságát, szellemi szabadságát. A római katolikus egyház iskoláiban is ugyanez történt. Hanem ők felfogva a helyzetet, úgy a budapesti, mint a kolozsvári egyetem mellett egyszerre állítottak egyházi tanárnevelő intézetet. A tudományokat hadd hallgassák leendő tanáraik az egyetemen, hadd nyerjenek ott államérvényes oklevelet; de az egyházi nevelést majd ők adják meg, hogy a felekezeti iskola azért kárt ne szenvedjen. Jó volna ez nekünk tanulságnak.

A század vége reactionárius eszméktől, törekvésektől kezd terhes lenni. A hosszú fegyveres béke a katonát, a conservatív törekvések a papot és a rendőrt, ezt a hármas szövetséget kezdik a társadalom oszlopai gyanánt oda állítani. Hogy ez a hármas szövetség aztán mit tud csinálni: arról eleget beszél a történelem. Hazánkban még ugyan nem mondhatjuk, hogy már idáig jutottunk volna; de az általános európai áramlat hullámverései előbb-utóbb ide is el fognak érni, de megbecsülhetetlen lesz akkor egy-egy olyan védbástyánk, a melynek szilárd szikla alapjain megtörnek ezek! A mi iskoláinknak és a mi egyházunknak a szabadság és önkormányzat mentsvárainak kell lenniök. A mit iskoláink közül nem bírnak a magunk erején fentartani, azt mindenes-től minden tétova nélkül adjuk oda az államnak; de viszont a mi meg fentarthatunk, azt őrizzük meg a maga szabadságában. Hanem abban meg a Prot. Egyházi és Isk. Lapnak van igaza feltétlenül, hogy „de aztán legyenek is igazán egyházi iskolák azok a szabad iskolák. Mert *most* még úgy áll a dolog, hogy úgy az államsegélyes, mint a „szabad“ iskolákban ugyancsak sok minden szabad s a hitetlenség és valástalanság terjesztése a szabadelvűség ürügye alatt a legeslegnagyobb mértékben szabad. Pedig a hol az Úr lelke van, ott van az igazi szabadság“. Fájdalom, ismerünk nagy áldozattal fentartott egyházi iskolákat, a melyekben még egyetlen államilag kinevezett „más szellemű“ tanár sincs és mégis azok az iskolák épen olyan joggal lehetnének akár mohamedánus iskolák is, mint protestánsok. Az egész közszellem merőben távol áll a protestáns, az evangéliomi világnézlettől. Ha védjük az önkormányzati jogot, akkor e jogból az a szent

kötelesség háramlik ránk, hogy neveljünk ez intézetek falai közt öntudatos, élő, evangéliomi keresztyéneket, egyházunkért lelkesülő, hithű tagokat. De egyház által tartatni el az iskolát, a tanárok meg sokszor a legélesebb ellentétben vannak a fentartó testülettel, az egyház iránt per absolute nem érdeklődnek, sőt nem egyszer merőben vallástalanok is: nos, ez olyan abnormitas, hogy itt már még csak a legközönségesebb ethikus alap sincs meg arra nézve, hogy ezek bármi tekintetben is nevelőleg hathassanak, legfeljebb a stréberkedésre. Akkor már százszor inkább teljesen állami iskolák, a melyekben legfeljebb bürokratizmus van; de nincs ilyen karaktertelenség.

Más szempont alá esik azonban az egyházi közalapnak segélyezése és a lelkészi fizetések rendezése az állam részéről. Itt egyáltalában nincs szó önkormányzati jogaink legesekélyebb feladásáról sem. Itt a viszonyosság döntő momentum és egy eddig képtelen egyház és államjogi helyzetnek részben való megszüntetése. Itt törvényben biztosított jogok egyszer valahára leendő életbeléptetéséről van szó. Egy anyának vagyunk gyermekei és épen a protestánsok a leghűbb fiak. A rólunk való gondoskodás az anyának kötelessége, nemcsak, de saját jól felfogott érdekének is elodázhatatlan követelménye. Eszményileg ugyan e kérdésnél is a legjobb volna a szabad egyház szabad államban; de ez mai viszonyaink között csak utopia s tisztán csak elméleti értékű. Kivitele óriási rázkódtatásba, nagy társadalmi forradalomba kerülne. Az azonban se rázkódtatásba, se forradalomba nem kerül, legfeljebb évenként egy pár százezer forintba, hogy az állam segítségére jöjjön a protestantizmusnak, hogy ez a maga nemzeti és culturalis feladatait könnyebben teljesíthesse. Árul nem kívánhat ezért semmit. Az állam csak azt a rettenetes politikát hozná némileg helyre, a mit századok óta követett, hogy a míg a kosmopolita római katolikus és a nemzetellenes görögkeleti egyházakat a legfényesebb állami dotációkkal látta el, addig a legigazabb vérét részint a maga koldus fillérein, részint némi alamizsnán engedte tengődni. És most még mielőtt csak hozzá is kezdene a lelkészi fizetések alaposabb rendezéséhez, mintegy bocsánatot kér a római katolikus és a nemzetiségi egyházaktól s „pacifikációt“ emleget minduntalan és autonomiát ígér annak a duzzogó atyafinak, a melyik elég merész haragudni azért, mert a gazda a neki adott 10 pénz mellett a másikkal 1—2 pénzt akar szintén juttatni. Jelen viszonyaink között az offensiva ugyan veszélyessé válhatnék. Nincs rá semmi szükség; mert esetleg olyan daemoni erőket idézne fel, a melyek rombolása kiszámíthatatlan lenne és békés fejlődésünket minden-

esetre koczkáztatná; de a defensiva, de az alkudozó paczifikáció sem szükséges. Nyugodtan, öntudatosan, minden kihívás; de minden paczifikálgatás nélkül is, építeni, erősíteni kell a tiszta nemzeti elemet. Hány egyházunk, hány iskolánk tengődik egészen nemzetiségek lakta vidékeken. Egy-egy kicsiny zsarátnok, a melyben még a nemzet és az egyház iránt való szeretet ég; de mindig kisebb helyre szorítva s mind jobban vesztve tüzéből. Hogy csak pl. a körlelkészségeket és a missiókat említsem, a melyeket az erdélyi egyházkerület és az egyetemes egyház szervezett A körlelkészségek Szász Domokosnak egyik határozottan a legszebb és legáldásosabb conceptiója. De mi lett belőlük tényleg a nyomorúság miatt? A 45 körlelkészség között csak egyetlen egy van, a melyben a lelkész fizetése 1000 frt, a többi 4—600 frton tengődik. Ennek a következése az, hogy a körlelkész csak annyiban *kör*-lelkész, hogy évenként kétszer-háromszor kimegy a köréhez tartozó gyülekezetekbe úrvacsorát osztani, vagy temetni olyanokhoz, a kik megbirják a kocsit is, a stólát is, egyébként eltemeti a hivatottakat a pópa, vagy a szász pap stb., különben pedig ott éldegélnek a diasporában minden állandó gondozás nélkül, hol 10—12 család, hol 5—6 magános hívő. A körlelkész, a kinek pedig valóságos missionáriusnak kellene lennie, ott ül a körponton s hogy nyomorult fizetéséhez még szerezhessen valamit, tanít itt is, ott is óradíjak mellett, vagy pedig szánt és vet s hagyja a nemzetiségeknek az áldozatot. De miből utazgasson, látogassa és erősítse a diasporában lévőket, mikor alig tud élni? Ide kellene már igazán alapos segítség, hogy aztán a missionáriusi kötelességek teljesítését is meg lehessen követelni a körlelkésztől. Itt a vérünkben való vérről van szó s ha elveszítettük a lelkeket az egyháznak, elveszítjük a nemzetnek is. Ezeket a helyeket nem lehet a rendes egyházi viszonyok között élő ecclesiák chablonja szerint megítélni. A missiók is így vannak. A körlelkészek is, a missiói lelkészek is, a mint csak lehet, elmennek más papi állomásra s egy-egy kör vagy missiói pont untalan újabb és újabb kísérletezők keze alá kerül. Az ok, a kétségtelenül fárasztó munka mellett a rendkívül nehéz megélhetés. Holott épen e helyeken volna roppant szükség állandó, a viszonyokkal már ismerős munkások alkalmazására. Itt volnának a legnélkülözhetetlenebbek az evangéliom isteni erejétől áthatott igazi lelkipásztorok, a kik felvolnának mentve minden megélhetési gondtól; de aztán nem is volna szabad nekik takarékpénztári stb igazgató tanácsosoknak, biztosító társasági ügynököknek, postamestereknek s efféléknek lenniük. Ez incompatibilis volna.

Azt is elismerjük azonban, hogy nem elég csak mindig az állammal szemben felállítanunk követeléseinket, hanem önmagunkkal szemben is a lehető legmagasabb kívánalmakat kell alkalmaznunk és tényleg rá kell már egyszer lépnünk az intensív társadalmi munka terére, hogy a társadalmi élet minden rétegébe bevigyük az evangéliomi erőket. A protestáns lelkész nem szobatudós, betűmoly, a ki elzárkózik s szörnyű elméleteken töri a fejét, sem nem burokrata, a ki csak hivatalos órákat tart, még kevésbé csak administrator, a ki egyházi szolgabíró vagy vicispán, a lelkész az istenországának missionáriusa, a ki tanul azért, hogy taníthasson, a ki keresi az ő Urával a közösséget, hogy másokat is e közösségbe vonhasson, a ki hivatalt visel, hogy szolgálhasson, a ki adminisztrál, hogy mindenek ékesen és jó renddel legyenek és a ki munkálkodik, hogy kincset szerezzen ne e földre, hanem az örökkévalóságra. Ennek a hivatásnak megfelelőnek kell lenni képzésének, neveltetésének is.

Anyagi bajaink is sokak; de szellemi bajaink talán még többek. Egész theologiai világnézletünkben valami olyan sajátos latitudinarismus van, hogy szinte elbámul az ember, hogy komoly emberek, theologiai tanárok és papok hogy tudnak megelégedni ilyen destillált, leszűrt, meg elpárologtatott ürességekkel. Azaz, hogy nincsenek is megelégedve. Mert egyebet csinálnak épen a legtehetségesebbjeink, csak a theológiával nem foglalkoznak. *Azzai* a theológiával nem is érdemes! Nálunk még mindig az ú. n. modern theologia dívik, a mely a külföldön vagy már teljesen le is járta magát, vagy merőben átalakult, értjük a tübingai iskola modern theológiáját, romboló, czélzatos kritikáját és a történetnek bizonyos aprioristikus előfeltételek szerint való construálását. Nálunk még mindig ez dívik. Holott a legmodernebb theologiai tudomány ép úgy tényekkel, tapasztalatokkal, megfigyelésekkel dolgozik, mint akár csak a természettudomány. És soha a theologia és az egyház nem volt oly szerencsés helyzetben, mint épen ma, mert alapjainak, fundamentalis tanainak annyi igazolását soha nem nyújtotta a tudomány, mint jelenben. Csak fel kell a kínálva kínált argumentumokat használni s mindjárt lesz valamink, a mivel érdemes foglalkozni. Egy olyan kincsházát nyitottak meg előttünk a kutatások, hogy a legmélyebb elmék is egész szenvedélylyel dúskálkodhatnak benne. Sajátságos, hogy nálunk még ellenmondás nélkül „fél-szeg és elvtelen“ theologiai irányzatnak mondhatja valaki az igazi evangéliomi irányt, mert a „mai hittudat“ más. És mi ez a mai hittudat? Felelet: az, a mit Baurék kifejtettek. S

miután ez eltér az evangéliomtól, hát nem a bauri hittudat corrigálandó az evangéliom szerint, hanem megfordítva, az evangéliom a bauri theologia szerint. Az evangéliom csak rudimentaliter tartalmazza azokat, a miket Bauréknak sikerült tökélyre vinni. És ezzel a felfogással neveltek egész theologus nemzedékeket. Az evangéliom élő vize után szomjúhozó nép pedig elszállingózik a baptistákhoz, nazarenusokhoz, meg adventistákhoz stb. Ime, a nem „elvtelen“ és nem „fél-szeg“ theologiai irány eredménye! Ez elég hangosan kiált ellenünk. Itt nem használnak dialectikus okoskodások, meddő viták, üres bizonyítgatások. A tényekkel csak tények állíthatók szembe. Oda állítandó tehát az a tény, a melyet kétezer esztendő igazolt, hogy „a Krisztus evangélioma Istennek ereje minden hívőnek üdvösségére.“ Ezt kell megértetni a leendő lelkészszel. eszközül használván fel ehhez a modern tudásnak minden anyagát, és ennek az erőnek az élő hatásába kell őt helyezni, hogy aztán a lelkeket foglyul tudja vinni a Krisztusnak. Nálunk legnagyobb részt eszményi pantheistikus theologiai felfogás uralkodik. Theológiáink is szinte tetszelegnek e humanistikus, derült világnézetben, a nagy szabadelvűségben, a culturában s ennek vívmányaiban. A Lessing Bölcs Náthánjának a három gyűrűről szóló meséje fejezi ki még sokaknál, a legtöbbünknel az igazi liberalis álláspontot. Pedig úgy tetszik, hogy csak az eredeti gyűrűnek van meg a Bocaccio-féle eredeti mese szerint is a varázsereje. És talán ez volna mégis a fődolog? „Nem beszédben áll az Istennek országa, hanem a léleknek erejében“. Költőien szép az a pantheismus; de csakis poézis. Mikor azonban az üdvösség után sóvárgó léleknek élő személyes Megváltó és megszentelő Istenre van szüksége: hát akkor ne pantheismust tanítsunk a theológiákon, hanem szóljunk ennek a személyes, élő Istennek az üdv-tényeit, hogy a leendő lelkész ezekről az üdv-tényekről tudhasson bizonyosságot tenni mindenek előtt

Ime a multból az új folyószámlára követelésül át kell hoznunk az 1848. XX. t.-cz. életbeléptetését; tartozásul önkormányzati jogaink feltétlen megvédése mellett a nemzeti öntudatnak és magas missziónak folytonos ápolását, a közoktatás és a lelkészképzés belterjessebbé tétele által pedig az evangéliomi erőknél a nemzet életébe mind szélesebb körbe leendő bevitelét.

Ezzel menjünk be a második ezer évbe. És ha már folyószámláról vettük a hasonlatot, mondjuk még el, hogy a régi jó időkben a kereskedők is azt írták főkönyveik lapjai fölé: „Isten nevében!“ Mi is induljunk Isten nevében s ha Ő velünk, ki lehet ellenünk!

*
*
*

III. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Régi magyar költők tára. VI. kötet. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Ára 3 frt.

A M. T. Akadémia eme vállalatának tudós gondozója és szerkesztője, Szilády Áron dr., ennek a hatodik kötetnek kiadásával megbecsülhetetlen szolgálatot tett a magyar irodalom történetével foglalkozóknak, másfelől pedig a protestáns egyháznak is. Bennünket tehát a Régi Magyar Költők Tára kettős szempontból érdekel: irodalmi és egyháztörténeti szempontból. Irodalmi szempontból, mert néhány, eddig kevésbé és részben ismert vagy épen ismeretlen író munkáit hozza napvilágra, vallási szempontból, mert egyházi énekeink fejlődésére s átalakulására vonatkozó adatokhoz juttat.

E kötetet — mondja maga a szerző, előszavában — a XVI. század közepének költői foglalják el. Az 1545-ik évtől az 1559-ikig mintegy huszonöt énekszerzővel találkozunk vagy névszerint, vagy csak évszámmal megjelölt műveik alapján.

A szerzők s énekeik tárgyai itt is oly különféleséget mutatnak, mint az előbbi kötetekben foglaltak. Papok, mesterek, deákok mellett prókátor, senator, városbíró, kamarai főtisztviselő és hadvezér, ki fiatalon, ki öregen mondja énekét. Zsoltár, hymnus, szertartásos ének, hazafias jeremiád, bibliai epika, egyház- és magyar-történeti ének, regényes elbeszélés, házasok éneke, menyegzői vers, gúnyvers egymást föl váltva követik. Nemcsak az egyház szolgálai ragaszkodnak a hagyományos formákhoz, tartják és adják tovább az öröklött hangot s kifejezési módokat, mint például Gergely mester, pótlékul közölt Fösvényében, mely Szkhárosira emlékeztet, hanem a világi énekmondó is hű marad azokban.

Szegedi Kis Istvánnak máig zengő Jövel Szentlélek Úristene bizonyítja, hogy török rabságból kiszabadulásért való

Hálaadása épen úgy szívhez szólt a maga idejében, mint Szánja az Úristen kezdetű siralmas éneke, melyre még Arany János is szívesen emlékezett vissza gyermekkorából. Az az idegenkedés meg, melylyel a nép a folyó század elején a reformátusok új énekeskönyvének behozatalát fogadta, nyilván azt mutatja, hogy Szegedi Gergely zsoltárait nemcsak Szenczi Molnár Albert tartotta legszebbeknek, hanem annyi idő múltával is nehezen vált meg azoktól a magyar nép. Jeruzsálem pusztulását csaknem egy évben ketten is foglalták énekbe: Mádai Mihály és Szegedi András. Kár, hogy Mádai énekének csak kezdete maradt meg, mert az összehasonlítás nemcsak a nyelv és verselés, hanem a forrásmunka felhasználása szempontjából is tanulságos lehetne. Sziráki Balázs és Paniti János szintén egy tárgyról énekelnek, talán mindkettő fiatalon, épen saját házasságát ünnepli énekkel, mely énekek e nemben Batiziéval, Tar Benedekkel, Nyilas Névtelenével, az Adhortatio mulierummal és Dézsi Andrásnak az ifjú Tobiás házasságáról szerzett énekével már eddig is olyan csoportot képeznek, a mely a 264. lapon olvasható Menyegzői verssel együtt a kor szokásai és erkölcsai megismerésére elsőrendű kútfőül kínálkozik. Nagyfalvi György Chain és Ábele, egy Névtelen Ábrahám patriárkája, Békési Balázs deák Sodomája és Gomorája, a Hoffgreff-gyűjtemény hátralevő és itt 75—99 lapon közölt hasonló tárgyú darabjai meg a bibliai epikának eddig közrebocsátott tömegét jelentékeny számmal növelik. És így tovább, ki a zsoltárirók számát szaporítja, ki meg bibliai tárgyú énekei által teszi magát nevezetessé.

A gyűjteménynek egyik nevezetessége az is, hogy Heltai német művének czímét közli s a Heltai által használt eredeti forrásra ráutalva magyar versei közül, ha mindeniknek nem is, egy párnak német szabását is feltünteti.

Az énekszerzők sorát *Szegedi Kis István* nyitja meg, a kinek szerző terjedelmes és kimerítően pontos életrajzát írta meg. Csak egy dolog feltűnő előttünk az életrajzban. Az t. i., hogy Szilády Á., a ki oly gondosan s körültekintően szokott minden adatot felsorolni ott, a hol többféle a felfogás és vélemény, itt, a Szegedi Kis István életrajzában egész határozottsággal Tasnádot mondja Szegedi Kis István 1544-iki tanítókodása helyének, a mely ellen nemcsak a valószínűségi argumentumok szólnak, hanem tények és szerzők is, mint Schmeizel M. „De statu ecclesiae Lutheranae in Transylvania“ Jena, 1722. 106. lap, mint azt a Protestáns Szemle múlt évfolyamában Földváry L. Szegedi Kis István élete czímű munkájának ismertetésében kifejtettem. Mivel Csanádot említ

Schmeizelen kívül Desericki, Czvittinger, Oltványi s Fraknói is, feltűnő, hogy a tudós szerző ez eltérést, a *lis de loco*-t egyáltalában nem említi. Szegedi Kis István, mint énekszerző részeseül itt kiváló méltatásban. Megtudjuk, hogy öt éneket írt. Első éneke azokra a himnuszokra, sequentiákra s antiphonákra emlékeztet, melyeknek első sora nála is első sor (*Veni Creator Spiritus. Veni sancte spiritus*). A szöveg Huszár Gál énekes könyve 1574-iki kiadásának 325. lapjáról vétetett. A lőcsei 1635-ik évi énekes könyv megjelenése óta mai napig mint pünkösdi ének, úgy a református, mint az evangélikus magyar énekes könyvek minden kiadásában változatlanul előfordul. Második éneke minden izében eredeti. A protestáns egyháznak siralma, a mely csak 1808 óta maradt ki az énekes könyvekből. Címe: Az anyaszentegyháznak siralmas panaszolkodása a Krisztus előtt az ő ellenséginek ellene. A negyedik ének hálaadás a török rabságból való kiszabadulásért, az ötödik pedig a magyarok siralmas éneke a tatár rablásról.

Sziráki Balázs, kit *Czirják* vagy *Czirjék* néven hallottunk emlegetni, a házasok énekét írta, melyet őszinte vallásos érzés, naivság jellemez s mintegy hálaadó és áldást kérő imádsággá tesz. A magát buzgósága szárnyaira bizott lélek csupán a külső formáért ejtette útba a költészet világát, melyet a bibliai képek virágával díszített fel. Sem életrajzi adatait nem bírjuk, sem pedig több verses darabját, mely tehetségéről bővebben tanuskodhatnék.

Az erdélyi szász *Ambrust Kristóf* a „Gonosz asszonyembereknek erkelezekről“ szerzett éneket, melyet abból az alkalomból írt, midőn Oláh Miklós kíséretében az 1550. évben tartott augsburgi birodalmi gyűlésen jelen volt s ez éneket „egy kopott ebagnénak bosszúságára, ki a magyarokat csudaképen igen gyüleli vala,“ írta, hihetőleg először német nyelven s azután egy barátja kérésére fordított magyarra. Itt már életrajzi adatokat is találunk, ha nem is sokat — mert nem szerzőn mult — de eleget.

Mádai Mihálynak is csak egy éneke maradt fenn 1551-ből Jeruzsálem pusztulásáról, ez is csonkán a Szabolcsmegye jegyzőkönyvének 150-ik lapján, hol 1837-ben Jászay Pál fedezte föl. A szerző maga lehetett az a megyei jegyző, a ki a megyei tárgyak közé írta e verseket. Közelebbi biztos adatok Mádai Mihályra nézve nincsenek. A *sarlóközi névtelen* az utolsó ítéletről ír. Itt találjuk meg *Ráskay Gáspár Vitéz Francescoját* is. *Ráskay Gáspár* gyermekkoráról semmit sem tudunk. 1526-ban már temesi főispán. A mohácsi csatában a

király mellé rendeltetett, s ha Tomory a csata alatt a király mellől el nem küldi, elveszett volna. Így megmenekülvén, a mohácsi vész után János király párthive lőn, a ki által nógrádi főispánná neveztetett ki. 1530 óta nincs róla adatunk, halála idejét sem tudjuk. A darab fejtegetésében érdekes az a föltevés, mely a Francesco történetét Ráskay idejebeli zrebarnik-vidéki mondának tartja, melyet ebben az alakjában magyar és szláv érintkezés hozhatott létre s melynek nemcsak egyszerű énekbe foglalása, hanem színezése körül is meg lehet Ráskay érdemei. Eme föltevés alapján eldöntendő kérdés marad az is, hogy létezett-e a XVI. században magyar Béla-mondakör.

Ezután 1553-ig a következő énekeket találjuk névtelen szerzőktől: 1. Penitenciára intő história, melynek szerzője Kálvin „sola fides“-ét hangoztatja s egy hűrt penget Szkhárosi Horváth Andrással; 2. Jeremiás próféta siralmas panaszolkodásainak 5-ik része, melyet az utána következő kettővel Jeremiádok név alatt szokás összefoglalni. Ezekben Jeruzsálem pusztulásának részleteiben kész vonásokat, megtörtént eseményeket talált a fordító, melyek Magyarország pusztulásakor épen úgy ismétlődtek; 3. Az három istenfélő férfiakról, kik az igaz hitnek vallása miatt az égő kemenczébe vettettek, de Istentől megtartattanak; 4. Az babiloniabeli Bél és Sárkány bálvány istenekről való história Dániel próféta 14-ik fejezete után csouka töredékben; 5. végül egy töredékes ének, a mely töredékkel a Lugossy-codex kezdődik, s a mely a 30. levél első lapját foglalja el, hova 1629-ben iratott. Az ének címe Jónás próféta lehetett és sok jel vall arra, hogy Tinódi munkája.

Gyulai István Hymnust írt, melynek nótájául Paulus Diaconusnak Ker. Jánosról írt Ut queant laxis resonare fibris kezdetű hymnusa van jelölve. Gyulai kétségtelenül az a Gyulai Estván kolozsvári magyar predikátor, a kiről Heltai Gáspár bibliájának első kötetében mint bibliafordító társáról emlékezik meg. Magyar stílusának világossága, természetessége eléggé kitűnik hymnusából. Munkásságának e hymnuson s a bibliafordításon kívül ugyan nem maradt fenn más nyoma, mégis kétségtelen, hogy irodalmilag is működött. E hymnus a Huszár Gál énekes könyvében (1574) is megvan.

Heltai Gáspár mint eredeti író, fordító, kiadó, könyvnyomtató, három nyelven szolgálta a vallásos, tudományos és magyar nemzeti irodalmat. Heltai életére vonatkozó adataink nagyon kevés világot vetnek e derék férfiú származására, élete körülményeire. Nem tudjuk, mikor és hol született, nem

tudjuk hol élt és mit mívelt 1543 előtt. Ebben az évben iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1548-ban már kolozsvári pap, s mint ilyen kap meghívást a besztercei ekkleziára. Irodalmi munkássága csak 1550-től kezdve ismeretes, a mikor Catechismusát a saját nyomdájában kiadta. 1551-ben kolozsvári fő lelkipásztornak írja magát. Mint nyomdatulajdonos 1550-1553-ig Hoffgreff Györggyel együtt működött, 1553-ban egyedül, 1554-től 1559-ig Hoffgreff neve alatt áll fenn a nyomda Kolozsvárt, míg 1559-től kezdve ismét mint könyvnyomtató szerepel s az is marad haláláig. Heltainak confessionalis álláspontja elég változatos. 1557-ben még Luther híve: 1559-ben a medgyesi zsinaton már mint Kálvin értelmének szószólója vitatkozik a lutheranusokkal, 1568-ban már a váradi disputatióban mint unitárius és Dávid Ferencz híve. Lelkes, ideális gondolkozású, új eszményekért és irányokért hevülő ember, a ki oda siet segíteni, hol legnagyobbnak hiszi a szükségét, lutheránusból kálvinistává, kálvinistából unitáriussá lett, mint a hogy a szászból magyarrá tudott lenni, hogy míg németül papol, addig magyarul írjon és nyomtasson. Összesen 25 évig volt a magyar irodalom munkása.

Versei Heltainak 1553-ik évben közzétett Vigasztaló könyvecske című munkájában található a prózában írt szöveg között. Eredetileg németül írtak s az 1549-ben megjelent Trostbüchlein durch Johann Spangenberg 1549. Gedruckt zu Wittenberg című és a Seivert és Trausch által említett könyvben jelenhettek meg. A magyar könyv címéből hiányzik a források megnevezése, a mi a német címbe oly világosan ki van fejezve. A két elsőről megjegyyezhetjük, hogy tartalmuk jórészt megegyez régi halotti énekeinknek részben a bibliából vett tartalmával. A harmadik vers „közbeszéd“, a melyet a XVI-ik században főleg Németországban nagyon kedveltek. Luther többször idézi beszédeiben. Legrégibb alakja a XI-ik századbeli spanyol zsidó költőnél, Ibn Gabirolnál található, a ki „királyi korona“ című hymnusában írja az emberről, hogy világra jön és nem tudja miért örül és nem tudja minek él és nem tudja meddig. A négysoros „közbeszéd“ többféle változattól állt elő s német alakjában Luther is használja. Heltai versének tartják azt a „Gyermekeknek való Intés“-t is, mely 1553-ban a Heltai nyomdájából kikerült ABC és kátének címlelevele hátán olvasható. Lehet, hogy e vers Heltai 1550-ben megjelent Catechismusának kivonata: de ha nem is az, az egész intés módja, nyelve, verselése oly annyira hasonlít Heltai verses dolgozataihoz, hogy ezt abban az esetben is az övének tarthatjuk, ha a káté és ABC más szerző műve volna is.

Tőke Ferencz nevével először találkozunk e téren. Mint egyik versének utolsó soraiból kitűnik. Alsó-Lendván élt, mint az urasággal együtt a reformációhoz csatlakozott népnek papja vagy tanítója, tehát Kulcsár György elődje, kit hosszas tanulásnak, töprengésnek eredménye, hitbeli meggyőződése bátorít „kárhozandóról való bánatjában s a visszavonó néppel való vesződésben, hogy mind predikációval, mind hegedő-szóval és énekléssel intse megtérésre a tévölgőket“; majd meg „a szigeti hősökhez való szerelmében, kik véreket érettünk kihullatták“, hazaszeretetre, pogányság ellen való viadalra buzdít s énekel, mert a kik Sziget alatt „sebesedtenek vagy megboltanak, méltók, hogy dicséretben maradjanak“. Bár *életviszonyairól* nevén és két énekén kívül semmit sem tudunk, jobb verselőink egyikének tarthatjuk, a kit *Tinódi mellé állt-hatunk*, sőt a nyelvvel való bánni tudás, ügyes fordulatok, eszmék s költői tehetség dolgában bátran elébe tehetünk. Két verse közül az egyik „Az Istennek rettenetes haragjáról és büntetéséről, ki megjelentetett ez mostani időben a Spira Ferencz doctorban azoknak példájára, kik az hitet megismer-vén megtagadják, avagy eltitkolják“ 475 soros versszakokból áll, a másik „Historia obsidionis insulae Antemi, quae nunc regia Sziget vocari solita est“, 625 soros hosszú versben van írva. Kár, hogy a szigeti históriának szövege gondatlan másolatban maradt reánk, mert emiatt versei nehézkesekké váltak, egyes sorai pedig megcsonkultak, elferdültek. Szigetvár első ostromának e históriája a b. Révay Ferencz birtokában levő Tinódi Cronikához kötött lapokra van írva. A czímbe előforduló „insula Antemi“ onnan származik, hogy Szigetvárt 1450 körül a görög eredetű Anthemius Osvald építette, de ez már 1479-ben királyi birtokká (regia Sziget) lett.

Szegedi András neve is az újabbak közé tartozik. Állapotára, életmódjára vonatkozólag „Historia de expugnatione urbis Jerusolimitanae“ című 1095 soros versének utolsó tizenhat sora ad némi sejtést. Bánkodik, mert nincs pénze tarsolyában, nem tud merre menni, most ura tisztességén mutatja magát, azután pedig, ha pénzzel, szép szóval nem enyhítik őt, nagy a világ, minden bokor szállást ad a vándor dalnoknak, hegedősnek, a ki még csak ura lakodalmát várja meg. Asszony jön a házhoz, vége szakadhat nemcsak a tivornyának, hanem a tisztességes vig életnek is, nem lesz többé szükség lantosra, hegedősre. Telegdet említvén tartózkodása helyének, a miből semmi bizonyosat nem következtethetünk, csak annyit, hogy Szegedi András afféle udvari lantos, csak ideig-óráig

jó állapotban levő hegedős lehetett. Az a codex, a melyhez a vers csatolva van, a versfőkben történt sok változtatás daczára is, a czimmal együtt Szegedi nevérol tanuskodik, mint szerzőéről. Szegedi gyakorlottabb verselőnek látszik. bár lantos létére nincs tisztában a rhythmus tagoltságával, a metszettel stb. Dictiója, szinezése a korabeli s a régibb verses irodalom ismeretét mutatja. Különben e versében Josephus Flaviusnak Rufinus által interpretált hét könyve közül főleg a két utolsót kivonatolta elég zavarosan rímekbe szedve.

Panići János-tól, kinek nevét is csak a versfőkből ismerjük „Házasoknak könyörgési“ czímen egy 56 soros vers maradt fenn, melynek szerkezetét az imádság alakja teszi egységessé, mert benne a vallásos érzület az Istenhez szóló fohászkodásban nyilvánul.

Szepetneki János valószínűleg a zalamegyei Szepetnekről származott s egy időben élt azzal a Cepetniky Andrással, a ki 1546-ban a bécsi egyetemen tanult, arról a Szepetneki Jánosról, a kit annak idejében így hittak a Szamos mentén, semmit se tudunk. „Bátorítás a halál ellen“ című 116 soros versét a halálra való készültében írta. A halál ellen bátorítja magát, nincs szivében félelem, csak némi világgellenes keserűség; erős hite biztatja, hogy türesének, szenvedésének nagy, bőséges jutalmát kapja meg Istentől. A végén confessiójának összefoglalása van, melylyel testét-lelkét Krisztus kezébe ajánlja. Az ének azt bizonyítja, hogy szerzőjének mind a belső, mind a külső forma iránt volt érzéke; érzelmeit, gondolatait erős vallásos meggyőződésével egyesítve nyomatékosan tudta kifejezni.

Egy *névtelen* „Az nagy Ábrahám pátriárkának körösztiről való szép historiát“ írt a Genesis 22. fejezete után 272 sorban versekbe szedve. Énekét saját nyomorúságában a maga biztatására szerzette, de azért másoknak is ajánlja, hogy kísértéseik között ők is a pátriárka példája szerint cselekedjenek. A vers strófái 13 tagú sorokból állanak 6+7 felosztással.

Szegedi Gergely-nek mint versírónak tehetségéről elég bizonyosság 1569-ben megjelent énekes könyve, mely a M. T. Akadémia által kiadva közkézen forog. A hozzácsatolt jegyzetben a reá vonatkozó adatok is bőségesen vannak tárgyalva, ide e kötetbe csak azért kerül, mert előbb ki voltak nyomva, mint az énekes könyv megjelent. Szegedi, ki a róm. kath. klérus sorából lépett át a protestáns prédikátorok közé, 1556-ban Kálmáncsehi S. Márton debreczeni pap költségén Wittenbergbe ment, honnan 1557. nyarán visszatérván Eperjesen és Kassán több ízben predikált s mindkét helyre meghivatott papnak. Szegedi a meghívást nem fogadta el, mert nem sokára

jótevője, Kálmáncsehi helyébe, annak halálakor, papnak választott Debreczenben, s egy időben volt pap Melius Péterrel. 1562 után nincs róla, mint debreczeni papról emlékezés. 1569-ben valószínűleg Pankotai Ferencz egri vicarius foglya, legalább ez következik Verancsicsnak a vele való bánásmódra vonatkozó, Pankotaihoz intézett utasításaiból. További viszontagságairól nincsenek adataink.

Szegedi mint énekszerző és szónok egyaránt korának jelesebbjei közé tartozik. Zsoltárfordításait Szenőzi Molnár Albert a legszebbeknek mondja. Igaza is van, mert úgy eredeti énekei, mint zsoltárfordításai nyelvöket és dictionjukat tekintve kiválóak, bennök a nyugodt és mély vallásos érzület tartalmas érthetőséggel párosul; a zsoltárok igen sokszor híven és megközelítő szépséggel és erővel csendülnek meg. A versalakok sokfélesége Szegedi Gergely ügyes technikáját bizonyítja.

Pap Benedek egyike lehetett azon kassai polgároknak, a kikre Szegedi Gergely egyházi beszédei annyira hatottak, hogy őt minden áron kassai magyar pappá akarták tenni. Azt, hogy Pap Benedek buzgó és tanult tagja volt a kassai gyülekezetnek, mutatja a nevét viselő két ének, az egyik „Dicséret Dávid XXVI. és XVII. psalmusából“, a másik „Segítségül hívása Istennek“, mely utóbbi csak keresztnévét tünteti fel a versfőkben. A nyelv és tartalom egy kéz munkájának mutatja e két verset. A mind a kettőben nyilvánuló vallásos lélek kesergő panaszát eléggé igazolják a reformáció kezdetével Kassán támadt mozgalmak, az azok elnyomására tett intézkedések, a folytonos surlódások, s országos veszedelmek. Nyelvök, verselésök sok, abból a korból maradt énekénél különb; erő, tömörség tekintetében pedig kevés múlja felül ezeket. Szerzőjük életéről egyéb adatunk nincs, csak azt tudjuk, hogy 1579-ben már nem élt. A „Bánja az Úristen“ kezdetű zsoltárfordítás 3. sora azonos Szegedi István „Szánja az Úristen“ kezdetű énekének 3. sorával, a miből valószínűnek látszik, hogy Pap Benedek Szegedi éneke után, tehát 1566 után írta énekét. E versek megvannak a Bornemisza énekes könyv 234, s külön a 256. levélen is, így jutottak be a Gönczi Énekes könyvbe. Megvan a Decsi-codex 40. s a gr. Kuun-codex 28. lapján is.

Barát István, ki a 69. psalmust fordította le, Kolozsvár városának egyik előkelő polgára s 1557-től 1561-ig bírása volt, a kinek Zata nevű leánya Dávid Ferencznek, a nagyeszű s tudományos képzettségű, de viszontagságos életű papnak és püspöknek volt a felesége, a kitől azonban elváltak. Barát István több éneke nem ismeretes.

Ez az ének a 69. zsoltárnak a lehető legszabadabb paraphrasisa, nagyobb részt evangéliomi dogmák és mondatok versbe foglalása, mely versek elég folyékonyak, az egész pedig vallásos szellemével beillik a vele egykorú énekek sorába.

Nagyfalvi György „Chain és Abel historiája“ című 160 soros versben állított magának emléket, mely versét 1557-ben Bánfiak Hunyadján, Kalotaszegen készítette. Ez a vers a n. múzeum kéziratai között maradt fenn s azt mutatja, hogy szerzője vagy gyakorlott énekszerző volt, vagy pedig finom érzéke volt ahhoz, hogy az előadásban és kidolgozásban a kellő mértéket és arányt szem elől ne téveszsze. Hogy az a Gregorius Nagifalvy, a ki a váradi egyházmegyéből 1599-ben a római Collegium Germanico-Hungaricum növendéke volt, nem lehet az énekszerző, abból következik, hogy ennek 1599-ben 20 évesnél idősebbnek kellett lennie, holott az oda felvett növendékeknek „mintegy 20 éveseknek“ kellett lenniök.

Vilmányi Libécz Mihály egyike Benczédi Székely István pártfogoltjainak, a ki 1558. őszén utolsó előttiének iratkozott be az azon évben feloszlott magyar burza tagjai közé. Abauj-megyének Vilmány nevű, a gönczi járáshoz tartozó falucská-jából származott, a gönczi iskolában Székely István vezetése alatt tanulhatott s néhány évi predikátorság után mehetett Krakkóba, a hova kinyomás végett magával vitte Székely István *Chronicájának* kéziratát. Tőle való az a latin vers, mely Némethi Ferencznek a *Chronica* címlapja hátulján álló címéről szól s ő írja az ajánlást követő latin verset, valamint az erre következő „*Corrector pio Lectori*“ című itt közölt magyar distichonokat.

A kötetben ezután névtelen szerzők versei következnek: a 127. psalmus, egy „Hálaadás“, „Az Communicáláskor való dicséret“, mely utóbbi Huss Jánosnak a reformátorok által kedvelt „*de coena domini*“ című s *Jesus Christus nostra salus* kezdetű hymnusa nyomán készült, bár nem ragaszkodik Huss latin énekéhez s az úrvacsora szereztetésének majdnem szó szerint beékelte történetének előadásával és a tartalom némely részeinek ismétlése által hosszadalmas és terjengős. A „Dicséret“ című vers a 77. zsoltár fordításának látszik, de benne annyi a zsoltárból ki nem magyarázható fogalom és keresztényen dogmatikus elem, hogy szerzője is e miatt hagyhatta el a végső sorokban a Dávid szerzőségének említését. Találunk itt még egy menyegzői verset is egy névtelentől, mely vers a zay-ugróczy levéltárból való s 1560 előtt másolatott le. Valami hosszúra nyult menyegzői jókivánságnak a kezdete, a mit a satóbbi-vel végződés is sejtet.

Békési Balázs atyja annak a Balázs deák Márton, a gyulai vár védelmében kitűnt vitéznek, kit I. Ferdinánd nemessegre emelt 1563 ban. valószínűleg öreg korában írta a Sodoma és Gomora veszedelméről szerzett verset, melyben a Genesis 17–19. részének tartalma van egyszerű, 12 szótagból álló rimes sorokba foglalva. A secunda pars első és harmadik utolsó strófájából szelíd figyelmeztetés szól a gyulaiakhoz, ahol a folytonos hadi állapot sok mindenben erkölcsi romlásra mutató jelenséget idézhetett elő, a melyek láttára a jó Balázs deák pennájához nyult, hogy Sodoma, Gomora elrettentő sorsára figyelmeztesse lakótársait.

Van a váradi énekes könyvben egy eddig ismeretlen ének, melynek tárgya ugyanaz, a mit tíz évvel előbb 1545-ben Szkhárosi Horváth András is megénekelte. Czíme: „Micsodás az fesvény ember, itt megirattatik“. Mindössze alig száz sor, szerzőjének neve azonban nem olvasható ki tisztán a versfejekből. Valami Gregorius a Simeo, — de olvasható Sasi, Tasi sőt Vasnak is. A Szkhárosi énekének és ennek összehasonlítása nem mutatja, hogy írója akár ismerhette, akár utánozni akarta volna Szkhárosi énekét, de ha ismerte, új formában, más képekkel, hasonlatokkal ékesítve igyekezett nevetségessé, gyűlöltté tenni a fősvénységet. Nála is van pár bibliai hely, de leírása azért erős, pár markans vonása miatt itt-ott hézagos, de leírása nagy részben természetes és találó. A versforma megegyezik Szkhárosi „Pál érsek levelére való felelet“ ének verses alakjával

Ezekben ismertettük a becses kötet anyagát, igyekeztünk rövid kivonathban híj képét adni a végtelen gondosságra s körültekintésre valló munkának, a melyért irodalmunk nevében elismerés, egyházunk nevében köszönet illeti fáradhatatlan tudósunkat, Szilády Áront.

Budapest.

Dr. Rupp Kornél.

A szatmári ev. ref. egyházmegye húsz éves története 1875-től 1894-ig. Az egyházmegye megbízásából írta és szerkesztette *F. Varga Lajos* majtisi lelkész, egyházmegyei főjegyző és tanácsbíró. Szatmár, 1896. nagy nyolczadrét 313 lap, ára kebelbeli egyházaknak, lelkészeknek, tanítóknak és tisztviselőknak 1 frt, egyebeknek 2 frt.

Az anyagiakban szegény, de a hitbuzgóságban és jó igyekezetben az elsők között álló szatmári egyházmegye folytatólagos monographiája áll előttünk. Az a millenniumi kulturális törekvés szülte, mely különösen a tanügy terén annyi derék munkával gazdagította irodalmunkat, s mely törekvés, noha szórványosan, de az

egyházi testületeket is megmozgatta s néhányát arra a dicséretes elhatározásra bírta, hogy multjokat az ezredéves Magyarország nagy ünnepén szintén bemutassák. Sajnos, hogy sem közegházunk kormányzó testülete, sem egyetemesebb hivatású irodalmi testületünk, a M. Protestáns Irodalmi Társaság részéről annak idején semmiféle se hatósági, se erkölcsi kezdeményezés, sőt még csak buzdítás sem történt arra nézve, hogy egyházi testületeink, nagyobb gyülekezeteink, egyházmegyéink és egyházkerületeink a maguk történetét megírassák. Ha ez iránt a kellő időben figyelmeztetést nyertek volna egyházi testületeink, legalább annyit egyházi téren is elértünk volna, mint a mennyire tanügyi téren vagyunk, hol 54 középiskolánk közül 38-nak a monographiája tényleg megjelent a két utolsó esztendőben, s gazdag és becses anyagául szolgál a protestáns iskolaügy történetének. Így azonban eltekintve a «Debr. Prot. Lap» hasábjain megjelent néhány egyházi egyedrajztól, az ujjunkon fölszámíthatjuk, hogy hány gyülekezet vagy tractus, vagy superintendentia iratta meg a maga históriáját a millennium alkalmából. Pedig az egyháztörténelemnek mily gazdag anyagát, mily bőséges kútforrását lehetett volna összehordogatni ezekből a monographiákból!

Annál nagyobb elismeréssel kell kiemelnünk annak a néhány egyházmegyének s köztük a szatmárinak is áldozatkész buzgóságát, melyek a hivatás és helyzet magaslatára emelkedve, multjok irodalmi megörökítésével ünnepelték meg hazánk nagy nemzeti ünnepét.

F. Varga Lajos könyve tulajdonképen folytatása az egyházmegye 1878-ban H. Kiss Kálmán által írt történetének s keletkezésére is a H. Kiss Kálmán ügybuzgósága adott alkalmat, a meny nyiben 1894-ben az ő indítványára határozta el a szatmári egyházmegye e munka elkészíttetését. Maga a munka is egészen a Kiss Kálmán-féle mű keretét, beosztását követi s az események fonalát ott veszi fel, a hol K. K. elejtette. A természetes felosztás a munka első részében az egyházmegye általános történetét tárgyalja egy kis függelékkel, a második részben pedig az egyházmegye gyülekezeteinek és iskoláinak történetét ismerteti. Az általános történet három korszakban (VII., VIII. és IX-ik korszak) az egyházmegye multjával foglalkozik 1875—1894-ig terjedőleg, mely idő alatt Kiss Áron és Vályi János s ezeknek az egyházkerület élére jutása után Izsák Dezső és Szarka Boldizsár kormányozták e nyomatékos egyházmegyét. Mert nyomatékosnak, súlyban, erőben számottevőnek kell tartanunk egy oly egyházmegyét, mely az utolsó 15 év alatt a tiszántúli nagy egyházkerületnek főgondnokot (1882) és püspököt (1892) adott s melynek jeles vezérférfiai által irányzott közszelleme és áldozatkészsége ugyanazon idő alatt a szatmári kis gimnáziumot főgimnáziummá s a szatmári leányiskolát felsőbb leánynevelő-intézeté emelte.

A munka első főrészének belső fölosztása szintén egészen helyes s ezért könnyen áttekinthető. I. Berendezkedés és szervezet. II. Valláserkölcsei élet és ennek nyilvánulásai. III. Lelkészek beállítása, képzettsége, erkölcsi súlya, lelkeszi értekezletek, theologiai irány. IV. Tanügy. V. Anyagi helyzet. VI. Belhivatalnoki fizetések.

E keretbe és e rovatok alá szerző nagy utánjárással, kellő kritikai érzéssel és, a mit különösen ki kell emelnünk, meleg egyháziassággal valóban életeleven, színes históriát illeszt. Minden jelentősebb életmozzanatot figyelemre méltat, minden egészséges jelentőséget szeretetteljes gyöngédséggel kiemel és minden kóros tünetet szigorú kritikával megbírál, s ha rá szolgál, elítél. Meleg szívvvel, igaz tisztelettel tud adózni az érdemnek, pl. mikor Vályi János (80—85. lap) 25 éves segédgondnoki érdemeit méltatja, vagy a mikor Kiss Áron 25 éves esperesi jubileumát, püspökké választását és egyházmegyéjétől való bucsúzását festi, s egyházkormányzati és irodalmi tevékenységét rajzolja. De még érdekesebbek azok a leírások, tényközlések és helyzetrajzok, melyeket a belső egyházi életről, a valláserkölcsei viszonyokról, a papság értelmi, erkölcsi és theologiai életéről ad szerző egyenessége és férfias nyíltsága. Nem tartozik azok közé a hivatalos történetírók közé, kiknek a palástolás és szépítgetés a kenyeré; bátran megmondja társai hibáját, leplezés nélkül feltárja a felismert bajokat. S nekünk az az impressiónk, hogy ez a kissé keményebb hang, mely szerző szavaiban megcsendül s az a néhol erősebb színezés, mely tolla után marad: az igazság, az okulásra intő egyenesség kálvinista hangja, melylyel manapság mind ritkábban és ritkábban találkozunk még egyházi irodalmunkban is.

Az általános történet függelékében az egyházmegye tisztviselőit, majd az irodalmi téren is működő egyéneket s ezek munkásságát ismerteti röviden. Irodalmilag ismertebb nevek a szatmári egyházmegyéből *Kiss Áron* püspök, *H. Kiss Kálmán* tanítóképezdei igazgató, *Biki Károly* a jelenlegi esperes, *Tabajdi Lajos* szatmári lelkész, *F. Varga Lajos* majtisi lelkész stb.

A munka második főrészében az egyházmegye egyes gyülekezeteinek rövid története (1875—1894) van összeállítva. Betűsorban 66 kis monographia, melyek következő rovatok alatt ismertetik az egyes gyülekezetek életét. I. Lelkészek. II. Tanítók. III. Belhivatalnoki fizetések. IV. Templom, úrasztali készletek. V. Egyházi és iskolai épületek, ingóságok, ingatlanok. VI. Népesség. E rovatok alatt gondos jelenrajz és történeti vázlat olvasható; de mi különösen az egyházi statisztikát illetőleg arról is szerettünk volna egy kis kimutatást látni, hogy a húsz év előtti állapothoz képest haladás vagy visszaesés tapasztalható-e az egyházmegyében? A belső hivatalnokok fizetésében az épületek javításában több gyülekezetnél

örvendetes haladást jelez a könyv, mely a történeti hűség és a tárgyilagos kritika követelményéhez az egyes gyűlekezetek monographiájában is mindvégig hű marad. Nem könnyű feladat: többnyire élő személyek viselt dolgait a kritika bonczkése alá venni; de szerző e nehéz feladatnak derekasan megfelelt. Igaz, hű tükrevel, melyet olvasói elé tár, sok tanulságot nyújt, melyek között a kebelbeliekre nézve legbecsesebb az igaz önismeret.

Nekünk távolabbállóknek pedig szolgáljon buzdító példaul a lelkes Szatmár derék cselekedete. Indítsunk mozgalmat minden egyházmegyénkben és kerületünkben: szedjük össze tanulságos multunk elszórt maradványait buzdításul és okulásul a jelen és jövő nemzedéknek.

S — s.

Az erkölcsi törvény alkalmazása. Írta *Bodnár Zsigmond* egyetemi m. tanár Budapest, 1897. Singer és Wolfner könyvkereskedése, 229 lap, ára 1 frt 50 kr.

Bodnár Zsigmondot napjaink hanyatló realismusa rajongónak, egyik-másika félbolondnak tartja. Ő idealistának mondja magát. «Erkölcsi világ» című mult évben kiadott művében azt vitatja, hogy a szellemi haladásnak általa felfedezett törvénye az erkölcsi világban is érvényes. Itt is az idealismus és realismus ellentétes eszméáramai váltakoznak s nyomják rá a maguk bélyegét a korra, az emberekre, a tudományokra, az egyházakra, a művészetekre, a családra, az államra, szóval az egész köz- és magánéletre. «Az idealismus — mondja szerző — a szép, jó és igaz egysége; az egyetemes uralma; az összefoglaló gondolkodás; az isten országa; a tekintélyi vallás és idealis moral győzelme; a családban az atya és férj, az országban az egyházi és világi felsőség hatalmának emelkedése; a theocraticus világnézet gyarapodása; a bölcsészetnek eszmei iránya, immaterialis nézetre való hajlama» stb. Vele szemben áll a realismus, mely az «alkoto részek uralma; az elemző, szétszedő gondolkodás s a dolgokban az eltérő sajátságok keresése; a családban a feleség és a gyermekek, az országban az alattvalók, a szegény emberek, a munkások, a vidékek, tartományok érvényre jutása, szóval a decentralizálásra való törekvés a társadalom minden részében. Ez a szétmállás, ez az individualismus teszi érthetővé a realismus vallási, bölcsészeti, politikai, jogi, társadalmi és művészeti jelenségeit, s ez magyarázza meg a természeti, orvosi s más realis tudományok hatalmas virágzását; belőle értjük meg a családi élet bomlását, az érzékiség féktelen csapongását, szóval minden realisticus tünetet». Az idealismus idejében «az emberiség az erkölcsire veti magát; érzése, gondolkodása és cselekvése az egyetemes szempontjából indul ki. Ilyenkor a moralisták az Istenre, a vallásra, a tekintélyre alapítják a morált, ezekre visszük vissza erkölcsiségünket; megvetéssel szóla-

nak a letűnt idők utilitarismusáról, sensualismusáról, scepticismusáról. Nekik az Isten az erkölcs, a jog, a tekintély forrása».

Ez a Bodnár Zsigmond «erkölcsi törvénye», melynek alkalmazását kísérti meg a fentcímzett legújabb munkájában. A munka nem egységes, összefüggő és rendszeres munka, hanem ugyanazon vezéreszme által összefűzött, mintegy 41 alkalmi dolgozat, mondhatnám, tárczacikk összefoglalása. Mint maga a szerző is mondja: «Az itt közlött czikkek többnyire» apróbb dolgozatok, melyek a vallási, erkölcsi, politikai, irodalmi, tanügyi és gazdasági élet egy-egy kérdését világítják meg s vezérfonalul akarnak szolgálni arra, hogy az erkölcsi törvény ismeretével maga az olvasó is nyugodtan, elfogultság nélkül ítélhessen meg bármely értelmi, erkölcsi, aetheticai és gazdasági tüneményt». Örökös ismétlés, folytonos ismétlése az idealis és realis eszme-erők árhullámvásának, az erkölcsi világ törvényének», melyet szerző a maga «nagy felfedezés»-ének nevez.

De ebben az ismétlésben mindig van valami változatosság és sajátos eredetiség. Ha Pauler Gyula nagy történeti muukáját, vagy Kállay Béni-nek millennáris akadémiái felolvasását bírálja (II.); ha erkölcsi sülyedésünk okait kutatja (III.); ha Gaal Jenő «Társadalmi béke» cz. műve felett folytat eszmeecserét (IV.); ha Dumas szinműírói nagy sikereit magyaráztatja (V.); vagy a dráma törvényét taglalgatja (VI.); ha a Nemzeti színház drámai pályázatáról szóló jelentést méltatja (VII.); ha a civilisatio nyitját keresgéli (VIII.); ha a kiállítások jövőjéről (IX.) vagy az ezredéves kiállítás sikereiről (XL.) értekezik: mindig és mindenütt a realismus és idealismus hullámvetései, az uralkodó eszme hatása szolgál a tények és jelenségek nyitjául. Ez az a bűvös kulcs, melylyel megnyílik annak a titka, miért kezd napjainkban hanyatlani a realismus a tudományban (A tudomány érdekében X. A tudomány csődje XIV.), miért nem tud semmi termékenyebb eszmét termelni a tanügyi congressus (XVIII.), miért terjed az asszonyi hatalom a családban (XXIII.) s miért követel korunk leánygimnáziumot (XXII), miért oly nagy számúak korunkban az öngyilkosságok (XXVI.) s miért hanyatlik a democratia (XXI.); miért kezd lendülni a vallásosság (XXXIII.) s miért nő oly rohamosan a papság (XXXI.) és a pápai szék (XXXII.) tekintélye. Mindezek s korunk és társadalmunk ezekhez hasonló jelenségei azért vannak, mert ma a realismus alkonyán s az idealismus hajnalán vagyunk. Az egész világon mutatkozó erkölcsi (már t. i. a realismus szétmállasztó, ernyesztő hatása elleni) felháborodás jelzi, hogy nemsokára új napok virradnak reánk». Ime ekként alkalmazza Bodnár az általa felfedezett erkölcsi törvényt a szellemi élet különféle jelenségeire.

Magáról a felfedezésről, miként már egyszer kifejtettük (Protestáns Szemle, 1896. évf., 132. l.) nem sokat tartunk. Mesterkéltné chablon, a tények irányzatos csoportosítása az egész. De elisme-

résre méltó Bodnárnak ebben a könyvében, valamint egész észjárásában a nemes idealismus, az ethikai vonás, melyet egy apostol lelkesedésével hirdet. Ez az eszme-elvűség és erkölcsreformáló törekvés vaskövetkezetességgel van keresztülvive könyve mind a 41 dolgozatában. Különösen határozott, néha éles és metsző a realismus irányában, melyet a politikában, az irodalomban, a valláserkölcsi, a családi és gazdasági élet mezején egész szenvedélylyel ostoroz. E tekintetben nem annyira a philosophus nyugodt tárgyilagossága, mint inkább az apostol rajongása csendül meg szavaiban. De miként a tények csoportosításában van valami mesterkéltség és chablonszerű, úgy a Bodnár hívő lelkesedéséből is ki-ki ri bizonyos keresettség és mondvasináltság. Tudásának nincs elég mélysége, elméjének hiányzik az imponáló ereje. Másfelől meg hitének sincs elég melege, ereje, szenvedélyessége. Tudása nem győz meg, hite nem gyújt. Megbámuljuk rengeteg olvasottságát, szeretjük nemes idealismusát, de tűzbe-lázba nem jövünk egyiktől sem. Hiányt, a magasabb sanctio hiányát, az éltető erő fogyatékoságát érezzük ki elméjéből, fejtegetéseiből, sőt még stylusából is. Mikor korunk eszmétlen realismusát, csömörletes materialismusát ostorozza: önkénytelenül igazat adunk neki. Itt szilárd talajon áll s az igazság ellenállhatatlan erejével hatnak fejtegetései. Erkölcsi criticismusa kielégít, megnyer, megnyugtat. De erkölcsi positivumai ködbe vesző, szintelen és erőtelen általánosságok. Erő, mélység, fenség és élet nélkül szűkölködnek. Sokat emlegeti az Istent, a vallást, a morált: de ezeknek újjászülő hatalma nem járta még át a lelkét. Csak philosophiai hite van, de a valláserkölcsi hit világmeggyőző és újjászülő ereje hiányzik a lelkéből. Erkölcsi reformátor vallási erő nélkül, hívő philosophus evangéliomi hit nélkül. Ámde philosophiával és vallás nélküli morállal még soha senki sem csinált számottevő erkölcsi reformációt. Bodnár sem fog, bármennyiszer ismételve állítólagos «nagy felfedezés»-ét és új erkölcsi törvényét. Hanem higgyen a Jézus Krisztusban, hódoljon meg az ő evangélioma előtt: akkor hite szárnyakat ölt, lelke magasabb erővel termékenyül meg, a melyekkel sikeresen lehet apostolkodni s nemzetet reformálni.

«Az erkölcsi törvény alkalmazása», valamint Bodnár egész egyénisége érdekes jele az időknek. Előhírnöke az erkölcsi megújulásnak, előfutárja annak a nagy erkölcsi forradalomnak, melynek hajnala immár pirkadni kezd. Könyve tanulságos, eszméltető s e mellett érdekes olvasmány a gondolkozni szerető elméknek. V. F.

A budapesti ev. ref. theologiai akadémia multja és jelene. Történeti vázlat és rövid jelenrajz. A theologiai választmány megbízásából írta *Szöts Farkas*. Budapest. 1896. 142 l.

A millennium alkalma szülte e könyvet is, mely azonban az ú. n. alkalmi művek szokott színvonalán mégis jóval felülemelkedik.

Igaz, hogy tárgya nem is kivánt mélyreható tanulmányokat, a multak emlékeiben elmerülő buvárkodást, az ellentétes adatok közül hiteles tényeket válogató kritikai elmét, hiszen egy mindössze csak negyven éves tanintézetnek a története! Másfelől meg a Török Pál «Korrajzok» című munkájában olyan kútfőt tarthatott szerző a szeme előtt, mely a tárgynak épen a legnehezebb részében teljes felvilágosítással és pontos útbaigazítással szolgált. És mind a mellett is teljes méltánlással kell azt a kiváló szorgalmat elismerni, melyet szerző az adatok egybegyűjtésére fordított. A Török művén kívül nagyon vékonyerű források állottak rendelkezésére s ő ezekből mindig a legfontosabbat, a legjellemzőbbet tudta meríteni, úgy, hogy dolgozata oly világos, tiszta képet nyújt tárgyáról, melyben mint hű tükörben szemlélhetjük a küzdelemteljes alakulásu és gyorsan fejlődött akadémia érdekes eseményekben gazdag multját. Magasan kiemelkedik előttünk e munka olvasása közben a teremtő-erejű Török Pál alakja, kinek arczképe méltán van melléketül adva a könyv élére, mert ez intézet ő nélküle még ma is azoknak az «előzményeknek» a ködös tervezeteiben lebegne, melyekről a mű első fejezete kimerítően szól.

Az egész mű voltaképen két részre oszlik: a történetire és a jelenrajzira. Mindkettő teljes alapossággal és részletességgel, szépen folyó, frázismentes irálylyal, a tárgy iránti odaadó szeretettel, az igazsághoz való páratlan ragaszkodással, történetirői érzékkel, sőt hivatottsággal van kidolgozva. Egyet azonban sajnálattal nélkülözünk, a mi pedig szerintünk a történeti rész teljessége tekintetéből nagyon szükséges, szinte nélkülözhetetlen lett volna s a műnek érdekességét is csak növeli vala: a volt rendes tanárok életrajzát. Egy Ballagi Mór, Tatay András, Filó Lajos, Peti József, Haberern Jonathán, Molnár Aladár, Papp Károly, Bihari Péter és Kenessey Béla életrajzát és munkásságának méltatását úgy, a hogy itt-ott máshol is megtalálhatjuk ugyan, de itt épen helyénvaló lett volna s mindenesetre emelné a mű értékét és teljességét. Még csak azt a tollhibát kell kijavítnunk, mely a 9. lapon Hetényi Jánosból Pált csinált, hogy ezzel aztán be is fejezzük rövid ismertetésünket, nem hallgathatván el azt a forró óhajunkat se, hogy vajha valamennyi — régibb és újabb — főiskolánknak ilyen becses monographiájával gazdagodnék minél előbb egyházi irodalmunk. Z. J.

b) Külföldi irodalom.

Bettex: Naturstudium und Christenthum. Bielefeld und Leipzig. 1896. 323 l. Ára 4 márka.

Mióta a greifswaldi theol. fakultás tudós nesztora, a nagyhírű *Zöckler* a maga úttörő művével a természettudományok és a theologia közötti viszonyt oly alaposan tárgyalta, azóta többen is foglalkoztak a természettudomány s a ker. vallás közötti viszonynak, s e viszony határainak és feltételeinek tudományos kérdésével. E kísérletek közé tartozik az idézett mű is, a melynek szerzője a természettudományokkal való hosszas és alapos foglalkozása alapján arra a szilárd meggyőződésre jutott, hogy bibliai szellemű keresztyén természetmagyarázat sokkal jobban kielégíti a hívő vallásos kedélyeket, mint a merészen föllépő s nagy jel-szavakkal dobálódzó materialisticus világnézet. A természettudományok mai haladására vonatkozólag meggyőzően hangsúlyozza a tudós szerző, hogy a mint a földre nézve annak világossága, melege és életereje a naphoz való közeledésétől függ, úgy az emberiségben is minden józan haladás és fejlődés az Istenhez, mint minden életerő kútfejéhez és a lét és ismeret utolsó forrásához való közeledésétől függ. Ha az eget és a földet végig mérjük, a tudománynak utolsó és legfőbb tárgya maga Isten lesz, a lét épületének ez a záróköve. A miért is a tudomány megköveteli a keresztyénséget és a keresztyénség megköveteli a tudományt, mert a keresztyénség a gondolatoknak és ismereteknek olyan világa, mely saját természeténél fogva a tudományra van utalva.

A mi közelebbről a műnek «az evolutióról s a modern világnézetről» szóló fejezetét illeti, ebben azt az érdekes és tanulságos felfogást látjuk képviselve, hogy úgy az anyag mélységeinek, mint az universum terjedelmének elfogulatlan kutatása mindenütt azt mutatja, hogy minden természeti ismeret egyszerűsítéssel, az összes anyagok, erők és formáknak egy anyagra, erőre és formára való visszavitelével azonos, s hogy a teremtésnek egész műremeke egységes alkotás, mely mint ilyen egy ősförásból ered s egyetlenegy végcélnek megvalósítására van hivatva. Ez alapon élesen támadja a materialismust s annak azt a sophisticus eljárását, a melylyel az istenség és a lélek reális valóságának a tudományos ismeret köréből való kiküszöbölésére törekszik. Meggyőzően fejtegeti szerző, hogy egy materialisticus világnézet istentelen és tudományellenes egyaránt, mivel annak hypothesisai megrontják a ker. hit világát ép úgy, mint a tudományos és rendszeres gondolkozást. A tudományban is van erköl-

csiség, a melynek megtagadása a tudományos módszer alkalmazásának világában is keservesen megbozolja magát.

A «keresztyén természetvizsgálódás» fejezetében azt bizonyítja szerző, hogy a csuda vallásoserkölcsi céljánál fogva az érvényben lévő természeti törvények felett áll. s Istennek a természeti világra való közvetlen hatására vezetendő vissza. S mivel a természeti törvényekben az isteni akaraterőnek fokozatos nyilvánulásáról, hogy úgy mondjuk: kifolyásáról van szó, azért szerző szerint végelemzésében tekintve minden dolog isteni és nem természeti. Egy értelme van annak, ha azt mondjuk, hogy csuda nincsen, vagy hogy a lét körébe tartozó minden egyes jelenség csudás jellegű. — Bennünket ez a csudafogalom nem elégt ki. Ha minden isteni, és természeti érzéki nincsen, akkor az Isten és a világ közötti viszony más nem lehet, mint pantheisticus acosmismus. S tényleg Spinoza pantheisticus acosmismusa kísérti szerző csudafogalmát, a mely a világ s különösen az embervilág relativ önállóságát az Istennel szemben teljesen megtagadja.

Szerintünk a csuda vallásoserkölcsi fogalom, mely Jézus és az apostoloknál is istenországa uralmát czélozza. A csuda az emberi nem isteni nevelésének szolgálatában áll a hívő gyülekezet talaján, a miért is sajátos alapja és célja van. A csudában egy magasabb természeti összefüggés érvényesül, mely azonban messze fölötte áll a természeti törvény merev mechanismusának. A csudafogalom különösen azt igazolja, hogy a feltétlen érvényű erkölcsi törvénynek a legfőbb természeti törvény is szolgálni kénytelen. Az a természeti világ célja, hogy az istenországa megvalósuljon, a mint hogy a természet a szellemnek, a természettudomány a szellem tudományainak szolgálni kénytelen. Ezt a tanuságot merítettük szerzőnek értékes monographiájából. *Sz. M.*

Ringier: Ueber Glauben und Wissen. Eine Orientirung in den wichtigsten Fragen der christlichen Dogmatik. Bern (Wysz) 1896., X. 276. l. Ára 4 márka.

Szerző műve a vallásos ismeretnek egyik igen régi problémájával, a hitnek és a tudásnak egymáshoz való viszonyával foglalkozik. Eddigelé magának a problémának a formulázásában volt bizonyos kétértelműség észlelhető, mely lehetetlenné tette a biztos eredményeknek megállapítását s a probléma lehető megoldását. A hit fogalmát majd ismeretelméleti, majd félig vallásos értelemben vették, a mi csak összekúszálta a hit lényegéről, hatásáról és jelentőségéről adott fogalommeghatározásokat. Ez indította Biedermannt, a nagyhirű zürichi dogmatikust arra, hogy spekulatív dogmatikai tankönyvében «a hit és tudás» elnevezését a «vallás és tudomány» elnevezésével cserélje föl, hogy ezzel elhárítsa a probléma megoldását megnehezítő kétértelműséget.

Szerzőre nézve a problémának megvizsgálása csak kiinduló pontul szolgál arra, hogy annak fonalán végig kísérje az olvasót a ker. hittani

rendszer főbb kérdésein. Szerző az ú. n. közvetítő theologia híve s annak szellemében bírálja Biedermannak és Langnak problémánkra vonatkozó fejtegetéseit. Ismeri a Ritschl-féle iskolát is, a nélkül azonban, hogy annak befolyása alá került volna. Szerző közelebből Immer tanár követője, kinek újszövetségi hermeneutikája és theológiája a német tudósok körében ismeretes. Különösen apologétikai és dogmatikai előadásaihoz csatlakozott, a melyek főleg a svájci theologusok körében — bár csak füzetes alakban — ismeretesek. Azok mellett bőven használta föl szerző Rothe «Zur Dogmatik» című úttörő monographiáját és Schweizer jeles hittanát. A csuda és a kijelentés fogalmának meghatározásában sokat tanult e két jeles theologustól. Még Straussra, e negativ irányú hegelianus kritikusra is van méltányoló szava. «Leben Jesu» című művéről elismeri, hogy a theológiát sok kirívó félszogségtől megtisztította, a hit dolgaiban elvi egységre és döntő megállapodásra törekedett, s a későbbi positivebb irányú kritikának utat egyengetett. Hisz Strauss nélkül nincs tübingai iskola s Baur nélkül nincs a mai fejlett bibliai kritika, a melynek terén a prot. írásmagyarázati tudomány érdemeit még egy Döllinger is elismerni volt kénytelen.

A christológiában Krisztus személye egyetlen jelentőségének vallás-erkölcsi oldalára fekteti a fősúlyt s közel jár Lipsius felfogásához. A csuda fogalmánál a szellemi és vallásos-erkölcsi csudát vitatja, mi czélból Lázár feltámasztására hivatkozik, a mely a Lukács-féle parabolából keletkezett. Az egyházi dogma velejét, az ú. n. elégtétel theoriáját Anselm-féle típusában, mint érzéki juridikai jellegűt elveti, s annak Schweizer-féle értelmezését fogadja el. A trinitás ontologiai magyarázatával szemben a kijelentésen alapuló háromsági tant vallja, s abban a keresztyénségnek specifikus különbségét látja a zsidóság merev montheismusával s a pogányság zürzavaros pantheismusával szemben. Így tanítják ezt Ritter és Zeller is a bölcselők közül.

A mű szép bizonyítéka a svájci szabadelvű s mégis komoly vallásos szellemnek. Reproductiója azoknak a benyomásoknak, a melyeket szerző a modern hittanok elolvasásánál nyert, ép azért kevésbbé önálló a gondolatokban vagy azok csoportosításában. Úgy látjuk ebből, hogy Svájcban az ú. n. közvetítő theologia közelebb áll a liberális vagy modern, mint a positiv hívő theológiához. Sz. M.

Kröger. Die Grundbegriffe christlicher Weltanschauung. Eine philosophische Studie. Leipzig, 1896. 120 lap. Ára 1.75 márka.

Ez érdekes és tanulságos műnek apologétikai célja van. Az emberi gondolkozás örök törvényeit összhangzásba akarja hozni a keresztyén vallásos világnézet alapelveivel. Schleiermacher módjára a vallást megvető művelteket akarja felvilágosítani a keresztyén vallás észszerűsége és egyetemessége felől. Mély érzéke van a szerzőnek a keresztyén vallásos

világnézet iránt, s másoknak is meg tudja mutatni az utat a hit világa felé. Sok philosophiai előismeretet feltételez, ki maga is nemcsak sokat olvasott, de az olvasottat egyénileg fel is dolgozta s átalakította. Gondolkodás, anyag, szellem, Isten és élet az ő kedvelt fogalmai. P. o. Istenről szóló gondolatai ezek: «Minden létező erő s mindenütt életető anyag s átalakító erő észlelhető. Az az átalakító erő a maga egészében tekintve Istennek nevezhető. Ez teszi a világot organismussá. . . A mi egész gondolkozásunk egy teremtorősgondolkozásra vezet vissza. Az, a ki a szemet teremtette, ne látná a világosságot? S ha ezt anthropomorphismusnak nevezjük, egészen helyes. Gondoljuk meg, hogy a mi egész gondolkozásunk ilyen anthropomorphismus». A megváltásról azt mondja szerző: «megváltásnak nevezük Istennek tényleges belényulását az emberiség történetébe, mely a rendeltetésétől letért egyéni és társas életnek valódi üdvözítő és gyógyító ereje. . . Krisztusban látjuk az örök emberit, mint az emberi életviszonyok személyes isteni átalakító erejét». Különösen gazdag tartalmú az «életről» szóló fejezet, a melynél különbséget tesz természeti, emberi és istenemberi élet között. Utóbbi a Krisztusból ered, a melynek jellemzésénél szerző valódi keresztyén szellemben bőven értekezik a bűnről, bűnbánatról, megtérésről, hitről, keresztségről, újjászületésről, kegyelemről és bűnbocsánatról. Valóban egy finom műveltségű és a Krisztusról önállóan gondolkozó férfúnak komoly elmélkedéseivel van itt dolgunk, a melyek megérdemlik, hogy azok felett mi is komolyan gondolkozzunk.

Ss. M.

Berger. Martin Luther in kulturgeschichtlicher Darstellung. Geistes helden, Führender Geister I. Th. Eine Sammlung von Biographien, herausg. von Anton Bettelheim. Berlin, 1896. XXII, 506. l. Ára 4:80 márka.

Szerző igen nehéz munkába fogott, a mennyiben Köstlint, az ünnepele hallai Luther tudóst s az ő nagyszámú követőit ma fölülmulni igen bajos. Temérdek előstudiumot kell annak tennie, a ki ma egy számbavehető Luther biographiával akarja gazdagítani a német egyháztörténeti irodalmat. Szerző az eddigi kutatás eredményeinek összefoglaló feldolgozására törekszik, mi mellett abban az önértékes nézetben van, hogy egy irodalomtörténetíró ma a szellemnek óriásait s az emberiség nagyjait s így a vallási geniusok egységi életét és kulturtörténeti jelentőségét is sokkal jobban méltányolhatja, mint egy theologus. A theologusokat e tekintetben igen sok mulasztás terheli, annak a pótlására vállalkozik a szerző. S tényleg ez elismert germanistának Luther biographiája egészben véve rokonszenves benyomást tesz az olvasóra. Sok újat ugyan nem ad, de azért mégis többet tanult a theologusoktól, mint Freitag vagy mások. Sokat vett át Ritschl és Harnack műveiből. Szerinte Luther a vallást a valóságban s ebben a modern kulturát fedezte föl (149. l.). Az ember erkölcsi megítélésének egészen új mértékét találta meg s különösen összhangzásba

hozta a vallásosságot a világi élettel (141. s 148. l.). Úgy fogta föl a valóságot, mint az ember ideális fölfegyverkezését a földi élet számára (146. l.), mely gondolatnál teljesen Ritschl moráltheológiájának gondolatkövében mozog ugyan. Nagyon lelkesedik Lutherért, kit «fejedelmi genie»-nek mond, s kinek Istenfogalmánál nincs tökéletesebb alkotás. Egyedül a praedestinativus felfogásával nem tud egyetérteni. A mellett szerző művében valóságos «csoporthypochondriával» van dolgunk. Luther mellett valódi kulturhistoriai szellemben méltányolja Melanchthont, Erasmust, Hutten, Sickingent, V. Károly császárt, a humanistákat, a keresztyén-sociális irányú újrakezdetelöket, a lovagokat, a parasztokat, kik között Luther mint valódi vallásos közvetítő és kulturhős szerepel s irányítja azok mozgalmait. Kedves olvasmány szerző műve, de vajjon hézagpótló-e, az már más kérdés. A Luther geniusáról s a korabeli kulturmozgalmakhoz való viszonyáról szóló megjegyzései épen nem találók. De azért szellemes kor- és életrajz, élénk festésekkel, helyenként jó gondolatokkal. Derék dolog, hogy Luther reformatori egyéniségével kulturhistoriai oldalról is kezdenek Németországban foglalkozni.

Ss. M.

IV. BEKÜLDÖTT KÖNYVEK.

Magyar írók élete és munkái. A magyar tudományos akadémia megbízásából írta *Szinnyei József*. V. kötet, 4 füzet. Jedlicska—Jókai. Budapest, 1896. Hornyánszky, 450—607. lap, ára füzetenként 50 kr.

Gróf Széchenyi István életrajza. Írta *Zichy Antal* I-ső kötet első fele A M. Történeti életrajzok XII. évf. 5. füzete. Budapest, 1896. a M. Tört. Társulat kiadása, 513—628. lap.

Pál apostol levelei. Írta *dr. Massnyik Endre*, theol. igazgatótanár, a 6-ik füzet első fele. Pozsony, 1896, a szerző sajátja, 185—232 lap, ára füzetenként 60 kr.

Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Szerkeszti *dr. Margalits Ede* egyet. tanár, VIII. füzet, megjelenik a m. t. Akadémia támogatásával. Budapest, 1896. Kókai Lajos kiadása, 449—512 lap, ára füzetenként 40 kr.

Költemények. Írta *Szabolcska Mihály*. Második kiadás. Budapest, 1897. Singer és Wolfner kiadása, kis nyolczadrétben 186 lap, ára 1 frt 20 krajczár.

A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Írta *Koncz József* tanár, különnyomat a kollégium 1883/84. és 1894/95-ik évi iskolai Értesítőiből. Marosvásárhely, 1896, a ref. kollégium nyomdája, 756 lap.

Dolgozatok a gyakorlati lelkészet köréből. Írta *dr. Tüdös István*, Miskolcz. 1897. Lóvy József fia tulajdona, 168 lap, ára 1 frt 30 kr.

Rúth könyve. Fordította, bevezetéssel és magyarázattal ellátta *Marton Lajos* budapesti ref. vallástanár. Budapest, 1896, szerző sajátja, theologiai magántanári dolgozat. 78 lap.

A nagy Wesselényi és a zilahi gimnázium, írta *Kincz Gyula* főgimnáziumi tanár, fölolvastatott a zilahi ev. ref. kollégium által 1896. december 15-én rendezett Wesselényi-ünnepélyen. Zilah, 1896. Seres Samu nyomdája. 33 lap.

A dogmák jelentősége napjainkban, tanári székfoglaló beszéd, írta *dr. Tüdös István* sárospataki theologiai tanár. A tiszta jövedelem a sárospataki theol. tanári nyugdíjintézetet illeti. Sárospatak, 1896. Steinfeld Jenő nyomása, 16 lap, ára 10 kr.

A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor, kiadja az Athenaeum. VI. kötet, 90—92. füzet, írta *Angyal Dávid*. Bethlen Gábor kora. Számos műmelléklettel és még több szöveggel. Budapest, 1897. Ára füzetenként 30 kr.

3. Alapító tagok kötvényei után 5% kamatok, 1896-ra: Hajdúnánási ev. ref. egyház, Baltik Frigyes ág. hitv. ev. püspök B. Gyarmat (3 frt); tátrajai ág. h. ev. egyházmegye, gégenyi ev. ref. egyház, alsóharanya-bácsi ev. ref. egyházmegye, erdővidéki ev. ref. egyházmegye, alsóborsodi ev. ref. egyházmegye (6 frt). gömői ág. hitv. ev. egyházmegye, Händel Vilmos ev. főesperes, Salmecabánya, drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Kiss Ferencz ev. ref. lelkész Földesen, kecskeméti ev. ref. egyház, budapesti ev. ref. theol. önk. kör, vajdahunyadi ev. ref. egyházmegye. **1895—1896-ra:** özv. Csikay Imréné. Dunaveese, Dévaványa ev. ref. egyház, Bodola László Csurgó, Nagy-Enyed ev. ref. egyház. **1898—1896-ra:** dr Szontagh Miklós Új-Tátrafüred, Mármaros-Ugoesa ev. ref. egyházmegye, B. Derecske ev. ref. egyház. **1898—1895-re:** küküllői ev. ref. egyházmegye. **1895-re:** nagykállói ev. ref. egyház. **1897-re:** pozsonyi ág. hitv. ev. theologusok Otthona, nógrádi ev. ref. egyházmegye, Széll Ákos, kir. közjegyző Szegeden, Bernáth István ev. ref. lelkész Dráva-Szabolcs, Fogaras ev. ref. egyház, dr. Ajkay Béla, Kisfalud. **1894—1896-ra:** Purgly Sándor örökösei, Kőkút-Lepsény

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1896-ra: Lévay József ny. alispán Miskolcz, Molnár Hugó ref. lelkész Újvidék, Apostol Pál ref. tanár K.-Szt. Miklós, hosszúpályi ev. ref. egyház, Nagy Dániel ev. ref. lelkész Vámospercs, Antal Károly ev. ref. lelkész F.-Görzsöny, késmárki ág. hitv. ev. egyh., Berey József ev. ref. lelkész N.-Ecsed, Bihar-N.-Bajom ev. ref. egyház; Ilyefalvi Vitéz Kálmán Budapest, Péterffy Sándor kir. tanácsos Budapest, Hegedűs Károly ügyvéd Budapest, Vargha László ev. ref. lelkész A.-Némedi, Nagy-Károly ev. ref. egyház, Krupecz István ág. hitv. ev. lelkész Udvarnok, Kapi Gyula kép. igazg. Sopron, Némethi Lajos ev. ref. lelkész Debreczen, Ruzskai Gyula ev. ref. lelkész Jánosi, tiszaderzsi ev. ref. egyház. **1898—1894-re:** Csik Dániel püsp. titkár Miskolcz. **1898—1896-ra:** Segesváry József ev. ref. lelkész K.-Jánosi. **1894-re:** Csabai Pál ev. ref. lelk. A.-Balog, Párisy József ev. ref. lelkész Czigánd. **1896—1897-re:** Máté József ev. ref. lelkész Mohács. **1897-re:** soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye, Szabó Károly ev. ref. lelkész n.-kerekli, Ballagi Géza ev. ref. tanár Sáros-patak, Tóth Sándor ev. ref. lelkész Bács-Feketehegy, Dömötör Lajos ev. ref. lelkész Bölcse. **1895-re:** Kátai Endre ev. ref. lelkész D.-Szt-György, Jóba József ev. ref. lelkész M.-Atád, Haypál Benő ev. ref. lelkész Budapest. **1895—1896-ra:** Weber Samu ág. hitv. ev. lelkész Szepes-Bélan. **1893—1895-re:** Stiegelmayr János ág. hitv. ev. lelkész Cservenka. **1894—1896-ra:** Zitás István ev. ref. lelkész Takta-Szadán. **1892—1896-ra:** Simonides János ág. hitv. ev. lelkész Szécsény.

5. Pártoló tagdíjak évi 3 frtjával befolytak: 1896-ra: Szekeres Mihály ev. ref. lelkész Takácsi, Csizmadia Lajos ev. ref. lelkész Lepsény, Vas Mihály ev. ref. lelkész Gégeny, Nagy Gida ev. ref. lelkész Diósjenő, Kozma Zsigmond Mezősas, Földes György lelkész Zabolán, Bendl Henrik társ. pénztáros Budapest, Molnár Dénes ev. ref. lelkész Kéty, pálfalusi ev. ref. egyház, Nagy János Mezősason, Dorogi Lajos Kisújszálláson. **1893—1895-re:** Csipkay János Zsarnoczán. **1895—1896-ra:** Inre Sándor egyetemi tanár H.-M.-Vásárhely, Rácz Károly ev. ref. lelkész Ete. **1894—1896-ra:** Zathureczky Gyula Baróth, Sylveszter Domokos ev. ref. lelkész Szászváros, bicskei ev. ref. egyház, Gomba ev. ref. egyház, Bodolai József ev. ref. lelkész Kesztyéren, Farkas Károly ev. ref. lelkész Póka-Keresztúr, Tóth Zsigmond Kolozsvár, Kovács Kálmán ev. ref. lelkész Ipoly-Pásztó. **1895—1897-re:** Antal Lajos ev. ref. lelkész Aszár. **1898—1896-ra:** dr Borosnyay L. Béla Nagy-Kálló, Jancsó Lajos ev. ref. lelkész Maros-Újvár, T.-Csege ev. ref. egyház. **1898—1894-re:** Csontos Olivér ügyvéd Maros-Vásárhely. **1896—1897-re:** Gaál Ferencz ev. ref. lelkész Mező-Keresztes. **1895-re:** Zsigmond Károly ev. ref. körlelkész Hosszúfalu, Nagy Kálmán ev. ref. lelkész K.-Tarján, Tirscher István Bártfa. **1897-re:** Gecsei Péter ev. ref. lelkész Tarczal, Bodolay István ev. ref. lelkész Mező-Csáth, Bélaváry István ev. ref. lelkész Csoknya, Sziraczky János ev. tanító B.-Szarvas. **1894—1895-re:** Sass Béla ág. ev. hitoktató Budapest. **1892—1893-ra:** Bitai Mihály ev. ref. lelkész Udvarfalva.

6. Előfizetés Szemlére: Katz G. könyvkeresk. Budapest, 1897-re 3 frt 60 kr.

7. Drummondra: Gaál Ferencz ev. ref. lelkész B.-Mezőkeresztes, 1 frt.

8. Adomány: Bihari ev. ref. egyházmegye gyűjtése 7 frt 30 kr.

Összesen befolyt 1076 frt 90 kr.

Budapest, 1897. január 1.

Bendl Henrik,
társ.pénztáros, Google

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG kiadásában megjelentek s **HORNÝÁNSZKY V.** könyvkereskedésében Budapesten, (Akadémia hárbáza) kaphatók:

1. **Zsilinszky Mihály:** A linezi békekötés. Ára 3 frt 20 kr.
2. **Szeremley Sámuel:** Szőnyi Benjámín és a hódmezővásárhelyiek. Ára 1 frt 80 kr.
3. **Károli-Emlékkönyv,** szerk. **Kenessey B.** Ára 1 frt 20 kr.
4. **Zsilinszky Mihály:** A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai II. és III. kötet. A II. kötet ára 4 frt, a III. kötet ára 4 frt.
5. **Révész Kálmán:** Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. Ára 80 kr.
6. **Sztehlo Kornél:** A polgári házasságról. Ára 20 kr.
7. **Szász Károly:** A prot. egyház viszonya a társadalmi kérdésekhez. Ára 20 kr.
8. **Fejes István:** A prot. egyház feladata tekintettel a jelen egyházpolitikai és társadalmi kérdésekre. Ára 20 kr.
9. **Drummond H.** Természeti törvény a szellemi világban. Ára 1.50 kr.
10. **Luthardt:** Előadások a keresztyénség erkölcstanáról. Bolti ára 1 frt 50 kr., tagoknak 1 frt.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványai:

Ócska biblia	4 kr.	A vadosfalvi pap	4 kr.
A gályarabok története	4 >	Nádasdy Tamás grófék háztája	4 >
A Barkóék árvája	4 >	A vasárnap megünnepléséről	8 >
Avízözön. Légy hív mind halálíg	4 >	Két püspök anyja }	4 >
Bethlen Gábor fejedelem	4 >	Névtelen hősök }	4 >
A talált gyermek	4 >	Ilonka	4 >
Huszár Gál	4 >	Egy öngyilkosjelölt	4 >
A vége jó, minden jó }	6 >	Egy eltépett biblialevél }	4 >
Az igaz és hamis gyöngy }	6 >	Földi mennyország }	4 >
Dévai Biró Mátyás	4 >	Livingstone Dávid utazásai és felfedezései	4 >
Testámentom	4 >		
A bibliás asszony	4 >		

1896-ban kiadott füzetek:

Nővérek	4 kr.	A falu árvája	4 kr.
Aranka története	4 >	Jó az Isten	4 >
Gusztáv Adolf és a «Gusztáv Adolf-egylet». — Bálint Mihály	4 >	A képviselő úr beszámolója	4 >
A Lórántffyak	4 >	A «kék golya» családja	4 >
Az új biró. Ötödik parancsolat	4 >	A mi hitünk	4 >

E füzetek kívánatra utólagos elszámolás mellett a Társaság főbizománya: **Hornýánszky Viktor** könyvnyomdatulajdonos és könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. 10 füzetnél kisebb megrendelés azonban nem bérmentesíthetők.

A **M. Prot. Irodalmi Társaság** vallás-erkölcsi felolvasásai czimen következő munkák jelentek meg:

- I. **Dr. Pulszky Á.:** A felekezetek szerepe az államéletben. Ára 10 kr.
- II. **Dr. Csiky Kálmán:** Művelődéstörténeti rajz a hit és babona multjából. Ára 20 kr.
- III. **Petri Elek:** A vallás szerepe a mindennapi életben. Ára 10 kr.
- IV. **Kenessey Béla:** Női jellemképek a bibliából. Ára 20 kr.
- V. **Szász Károly:** A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közelebbi feladatairól. Ára 10 kr.

E felolvasások egy kötetben is megkaphatók. Az öt felolvasást egybefoglaló kötet ára **60 kr.**

